

MOONAKAST KODANLASEKS, KODANLASEST TERRORISTIKS: HANS HEIDEMANN JA TEMA TEGEVUS 1920. AASTATE ALGUSE EESTI PAHEMPOOLSES POLIITIKAS

Mari-Leen Tammela

1924. aasta viimasel kuul valitsesid Eestis ärevad ajad. Vaid mõni päev pärast 149 kommunisti kohtuprotsessi lõppu leidis aset 1. detsembri riigipöördekatse, mis kujutas endast vapustust, olles sellisena vahetuks ohuks ja proovikiviks Eesti riikluse püsijäämisel 1920. aastatel. Kuigi reaalne relvastatud väljaastumine toimus üksnes Tallinnas, tehti 1924. aasta esimesel poolel riigipöördeks ettevalmistusi ka mujal Eestis, kõige suurejoonelisemalt Tartus ja Tartumaal. Seal värvas tulevastesse löögirühmadesse liikmeid ja hankis relvastust ametiühingutegelane ja riigikogu liige Hans Heidemann, kes oli samaaegselt põrandaaluse Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) organisatoor.

Hans Heidemanni süüdimõistmine ja hukkamine 1925. aastal Eesti riigivõimu käe läbi muutis ta nõukogulikus retoorikas n-ö kodanluse klassikohtu ohvrina ideoloogiliselt tähtsaks kommunistiks, kelle mälestust hoiti au sees ning kellest kirjutati ajakirjanduses ülevaateid ja aastapäevaartikleid. Hans Heidemanni nime kandis trükikoda Tartus, tänavad Tartus ja Rāpinas, tema pronksbüst seisis Tähtvere pargis.¹ Kui aga püüda heita pilku selle kangelasliku kuvandi taha, mis justkui eeldaks ka hästi dokumenteeritud ja läbiuuritud elukäiku, sealhulgas seda, kuidas Heidemannist sai kommunist, ilmneb mõneti teistsugune olukord.²

Hans Heidemanni tegevuse ja elukäigu vastu on seni kõige elavamalt huvi tundnud ajakirjanik ja kirjanik Aleksander Siivas, kelle Heidemanni-alased

¹ Kalju Lukk, "Miks on Rāpinas Heidemanni tänav", *Koit*, 04.08.1984; Aili Raendi, *Isikunimelised tänavad Tartus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1987), 22–23; Indrek Hirv, "Ausambad detsembrimässu lampkastil", *Postimees*, 04.12.2004.

² Tegemist pole üksnes Eesti (nõukogude) kommunistibiograafia eripäraga. Kommunistide kujutamise šabloonlikkusest vt lähemalt nt Kevin Morgan, "Parts of people and communist lives", *Party people, communist lives: explorations in biography*, ed. by John McIlroy, Kevin Morgan, Alan Campbell (London: Lawrence & Wishart, 2001), 11–14.

uuringud on akadeemilisemas sõnastuses kokku võetud brošüüris *Lõpuni kindel*.³ Autor pole aga oma allikaile viidanud, mistõttu on raske kontrollida nii tema väiteid kui kasutatud arhiiviallikaid, ehkki mõnes osas, näiteks Heidemanni riigikogu tegevuse ja kohtuprotsessi kohta, on viited välja selgitatavad. Et Siivasel olid rohkem ilukirjanduslikud ambitsioonid, vormus Heidemanni-teemaline materjal lõpuks romaanis *Kivid koldes*.⁴ Pole teada, kuivõrd ja millises ulatuses baseeruvad need kirjutised mingil järjekindlamal uurimistööl, süsteemsemal mälestuste kogumisel või kus on pääsenud esile Siivase kui kirjaniku fantaasialend.

1956. aasta novembris otsustasid Valga rajoonis Alal Hans Heidemanni 60. sünniaastapäevale pühendatud mälestusõhtust osavõtjad algatada kogumisaktsiooni, et talletada kõikmõeldavat Heidemanni tegevusega seotut.⁵ Teadmata jääb, mis olid selle aktsiooni tulemused. Mälestusõhtu kajastuses kritiseeriti muuseas Valga rajooni kultuuriosakonda, kes polnud seni Heidemanni mälestuse jäädvustamise vastu huvi üles näidanud. Küll kogus kümnekond aastat hiljem Heidemanni kohta mälestusi üks tema seltsimees ja kaasvõitleja Voldemar Telling.⁶ Valga muuseumi kogudes on säilinud mõned pereliikmete mälestused Hans Heidemanni tegevusest ning kirju ja fotosid Esimese maailmasõja ajast, kuid süsteemsema mälestuste kogumise edukusest puuduvad siinkirjutajal täpsemad andmed. Lähem teave selle kohta puudub ka Valga muuseumil.⁷ Jääb üle oletada, et selleni ei jõutudki. Siia võib lisada veel paar sisukamat ajaleheartiklit ning biograafilist lühiülevaadet Ellen Plotniku⁸ ja August Sunila⁹ sulest ning sellega Heidemanni tegevuse käsitlemine ka piirdub.

Hiljem, 1990. aastatest alates on Heidemanni nimi vilksatanud mõnes käsitluses seoses 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatsega.¹⁰ Heidemanni lööksalklaste kohtuprotsessi käiku on detailsemalt avanud Reigo Rosenthal

³ Aleksander Siivas, *Lõpuni kindel: jooni Hans Heidemanni elust dokumentide alusel*, Loomingu raamatukogu, 21 (Tallinn: Ajalehtede ja Ajakirjade Kirjastus, 1957).

⁴ Aleksander Siivas, *Kivid koldes* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964).

⁵ L. Raudsepp, V. Peebo, "Revolutsionääri sünnikohas", *Sirp ja Vasar*, 23.11.1956.

⁶ Vt nt K. Ots, "Külaline parvevahi majas. Meenutusi H. Heidemanni 70. sünniaastapäeva puhul", *Edasi*, 06.11.1966; Voldemar Telling, "Kodanlus kartis teda: 70 aastat Hans Heidemanni sünnist", *Rahva Hääl*, 10.11.1966.

⁷ Andmed Valga muuseumi teadurilt Priit Riemannilt, 05.02.2015.

⁸ Ellen Plotnik, "Üks kümnest: Hans Heidemanni mälestuseks", *Looming*, 11 (1986), 1570–1572.

⁹ *Revolutsiooni lipukandjad: lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest*, 1 (Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus: 1962), 45–47.

¹⁰ Nt Toomas Hiio, "1924. aasta 1. detsembri mässukatse Eestis koos eel- ja järellooga", *Mäss: detsembrimäss/aprillimäss*, koost. Tiit Pruuli, toim. Toomas Hiio (Tallinn: Eetriüksus, 2008), 44–77 (51, 62).

Eesti kommunistide pörandaalust tegevust ja vastasseisu kaitsepolitseiga käsitlevas teoses *Sõda pärast rahu*.¹¹ Mõningast tähelepanu on pälvinud Hans Heidemanni mälestuse jäädvustamine, eelkõige tema ausamba püstitamise ja selle eemaldamisega seonduv ning kohaspetsiifiline aines.¹²

Mingitki põhjalikumat, nõukogulikust raamistikust ja rõhuasetusest väljapoole jäävat uurimistööd selle kohta, kuidas Hans Heidemannist sai EKP liige, millised olid tema valikuid otseselt või kaudselt mõjutanud tegurid, millest lähtusid tema motiivid parteisse astumisel ja kuidas muutus tema positsioon parteis aja jooksul, pole seni tehtud. Sellest tulenevalt on siinse artikli eesmärk rekonstrueerida Hans Heidemanni tegevuskeskkonda ja võimalikke mõjutajaid, järgnedes Heidemannile läbi tema elukäigu, tõstes seejuures esile neid sündmusi, mis võisid avaldada tema valikutele tugevamat mõju. Põhiline rõhk on asetatud Heidemanni poliitilisele ja ühiskondlikule enesemääratlusele, millest tulenevalt võib käsitlust nimetada ka poliitilise biograafia kirjutamise katseks.

Hans Heidemanni saatus annab võimaluse põhjalikumalt analüüsida tema süüdistuspunktide ning kohtuotsuse tagamaid, tõstatades küsimuse, kas Heidemanni saatus oleks võinud olla teistsugune, kui kohtuprotsess tema üle oleks peetud enne 1. detsembri riigipöördekatset. Nimelt polnud Heidemanni "põhiteeneks" EKP-s kaugeltki üksnes 1. detsembri ettevalmistamisega seonduv. Ta oli olnud aktiivne parteiliige juba mõned aastad varem ning just temal oli kandev roll Tartu ametiühingute keskjuhatuse kommunistide mõjuvälja suunamisel.

Artikkel tugineb peamiselt Rahvusrhiivi arhiivimaterjalidele,¹³ ent kasutatud on ka mitmeid Heidemanni kaasaegsete mälestusi Valga muuseumi kogudest ja ajakirjandusest.

Perekond ja taust

Hans Heidemann sündis 9. novembril (28. oktoobril vkj) 1896 Taagepera vallas Taagepera mõisa moonakate Hans ja Mari Heidemanni pere

¹¹ Reigo Rosenthal, Marko Tamming, *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja pörandaaluste kommunistidega 1920–1924* (Tallinn: SE & JS, 2010).

¹² Hirv, "Ausambad detsembrimässu lampkastil"; Taivo Kirm, "Riigikukatjad Haaslavalt", *Teataja [Haaslava valla infoleht]*, märts 2000.

¹³ Nii sõjaväe-, politsei- ja kohtuasutuste fondid (nt ERA.75: Tartu-Valga Prefektuur ja selle eelkäijad; ERA.518: 2. diviisi Staap; ERA.519: 2. diviisi intendantuur; ERA.927: Sõjaväe Kõrgem Kohus jt) kui ka poliitiliste ühenduste ja töölisühingute fondid (nt ERA.1746: Eestimaa Töölisühisuste Üldliit; ERA.1747: Eestimaa Tööraha Partei jt).

Joonis 1. Hans Heidemanni isa Hans (RA, ERAF.2.1.1030, l. 1).

teise lapsena vanema õe Leenu järel ja noorema venna Ernsti eel.¹⁴ Perekond jagas mõisa moonamaja kahe teise moonakaperekonnaga. Hiljem, 20. sajandi algul pidas Hans Heidemann vanem rendikohta mitmel pool Taagepera mõisa maadel ning teenis lisa puulõikajana. Mälestuste järgi koliti kümne aasta jooksul vähemalt neljal korral.¹⁵

Aastatel 1906–09 õppis Hans Heidemann Karjatnurme vallakoolis, seejärel Helme kihelkonnakoolis, kus paistis silma hea õppeedukusega, nii et pärast kooli lõpetamist 1913. aastal sai ta kihelkonnakooli õpetaja soovitusel tööle vallakirjutaja abina Undla vallas Kadrina kihelkonnas

Virumaal.¹⁶ Siinkohal läheb teave erinevates allikates lahku: pereliikmete mälestuste kohaselt oli Heidemann vallakirjutaja abi ametis ainult aasta, väidetavalt vallandati ta 1914. aastal poliitilistel motiividel, kuna oli olnud ajalehe Kiir kirjasaatja. Küsimuseks jääb, kui tõenäoline on, et 17-aastane Heidemann tegi Kiirele kaastööd ning miks oleks pidanud kedagi legaalsele ajalehele kaastöö pärast vallandama, olgugi et tegemist oli valdavalt tööliste suunatud ning pahempoolsete mõjutustega väljaandega. Mõnes nõukogude perioodi ülevaates kohtab samuti Heidemanni Kiire-motiivi, kuid sellega seotud repressioonidest ei räägita.¹⁷ Ilmselt polnud need võimalikud poliitilised motiivid Hans Heidemanni koduvallas määravad, sest juba 1914. aasta sügisest töötas ta vallakirjutaja abina Taageperal.¹⁸ Ühes

¹⁴ Rahvusrhiiv (edaspidi RA), EAA.1296.1.411, pagineerimata: EELK Helme kogudus, sündinute ja ristitute nimekiri, 1892–1896; RA, EAA. 1296.1.426, l. 23; Personaalraamat XI (Taagepera A–V), 1891–1940.

¹⁵ Valga Muuseum (edaspidi VaM), M III-44, pagineerimata: Hans Heidemanni õe Leena Aaderi mälestused, 25.11.1959, RA ERA R-16-3k-2238, l. 4: Ernst Heidemanni elulookirjeldus, 15.09.1960.

¹⁶ VaM, M III-44.

¹⁷ Telling, "Kodanlus kartis teda".

¹⁸ VaM, M III-44.

paralleelallikas, mis toetub väga tõenäoliselt Heidemanni enda ütlustele, väidetakse seevastu, et ta lõpetas 1913. aastal Valga linnakooli ja oli seejärel ajateenistuses, kus teenis vanemkirjutajana.¹⁹

1915. aastal mobiliseeriti Hans Heidemann Esimesse maailmasõtta, järgnes teenistus Pihkvas 431. Tihvini jalaväepolgu staabis kirjutajana ja mõne kirja järgi, mis kodusteni jõudis, elas Heidemann neil aastail võrdlemisi rahulikku tagalaelu, mis võimaldas aeg-ajalt käia ka Tartus ning Taageperal. Vähemalt ühes kirjas öele avaldas Hans Heidemann soovi ohvitseride kooli minna.²⁰ Mis põhjusel see plaan katki jäi, pole teada.

Veebruarirevolutsiooni järel, aga kindlasti hiljemalt 1917. aasta sügiseks oli Hans Heidemann tagasi Eestis ning oma venna mälestuste kohaselt osales 1917/18. aasta talvel nii kohaliku valla täitevkomitee tegevuses kui ka Punakaardi organiseerimisel. Väidetavalt käis Hans Heidemann ka Viljandis ja tõenäoliselt kontakteerus Ella Pöögelmanniga, kes oli sel ajal Viljandimaa Tööraha Nõukogu täidesaatva komitee esimehe asetäitja; koos vennaga levitanud Hans Heidemann kodukohas ja ümbruses lendlehti. Hiljemalt 1918. aasta märtsis lahkus Hans Heidemann Taageperalt Tartusse, kus ta end Saksa okupatsiooni perioodil varjas.²¹ Voldemar Telling on oletanud, et oktoobripöördejärgsel ajal võis Hans saada innustust ja eeskuju ka Lõuna-Viljandimaal tegutsenud Hendrik Suuderilt,²² seda väidet pole võimalik lähemalt kontrollida.

Joonis 2. Hans Heidemann Helme kihelkonnakooli õpilaseks (RA, ERAF.2.1.964, l. 1).

¹⁹ RA, ERA.75.5.8, l. 33: Heidemann, Hans Hansu p., elulookirjeldus, 1919.

²⁰ VaM, Ar 139:6: Hans Heidemanni postkaart Leena Heidemannile, 01.02.1916; VaM, Ar 139:3: Hans Heidemann Ernst Heidemannile, 23.09.1915; VaM, Ar 139:4: Hans Heidemanni postkaart Hans Heidemann sen-le, 22.01.1916; VaM, M III-44.

²¹ VaM M III-43, pagineerimata: Hans ja Ernst Heidemanni võitlustee. Andmed Ernst Heidemannilt, dateerimata; VaM, M III-44; VaM, M III-42, pagineerimata: teated Ernst Heidemannilt Hans Heidemanni ümbermatmise kohta, 1966; vrd Plotnik, "Üks kümnest", 1570.

²² Telling, "Kodanlus kartis teda". Hendrik Suuder (sünd 1883 Tõrva alevis) oli olnud vabrikutöölaine Pärnus, kuni 1913. aastal streigi korraldamise eest mõneks kuuks vangis-

Joonis 3. Hans Heidemann Esimese maailmasõja ajal, 1916 (RA, ERAF.2.1.968, l. 2).

Teave Hans Heidemanni aktiivsest tegevusest 1917. aasta oktoobrist 1918. aasta veebruarini ja Puna-kaarti kuulumisest baseerub tema noorema venna Ernst Heidemanni hiljem ankeetides ja mälestustes esitatud andmetel.²³ Täiendavaid andmeid lisaks Ernsti ütlustele pole selle perioodi kohta õnnestunud leida. Tõenäoliselt polnud Hans Heidemann tol hetkel siiski nii aktiivne poliitikahuviline, kui nõukogude perioodi vähestes eksisteerivates mälestustes ja neil baseeruvais ülevaadetes on püütud näidata. Vähemalt on küsimärgi all tema aktiivsus või tema seotus kodupaiga enamlastega. Näiteks ei esine tema nime Taagepera valla Töörahva Nõukogu täidesaatva komitee poolt 1918. aasta jaanuari

algul Taagepera mõisa ülevõtmisel koostatud aktile allakirjutanute seas.²⁴ Samuti puudub vendade Heidemannide esindatus Taagepera valla maatameeste ja väikekohapidajate nõukogu koosolekul jaanuaris 1918.²⁵ Vastupidi – ühes 1925. aasta Heidemanni kohtuprotsessi puudutavas ajaleheartiklis väidab ajakirjanik, et Hans Heidemann töötas enne Vabadussõtta minekut hoopis mõnda aega Tartus politseinikuna. Sama teave lipsab korra läbi kohtumaterjalidest Heidemanni abikaasa Stanislava kirjeldusest, kelle väitel

tati. Seejärel tegutses põrandaaluses sotsiaaldemokraatlikus parteis Narvas, Tallinnas ja Petrogradis, kuni vangistati uuesti ja saadeti 1915. aastal asumisele Irkutski kubermangu. 1917. aasta kevadel sai Suuderist VSĐT(b)P Tallinna Komitee organisaator, augustis partei Põhja-Balti täidesaatva büroo liige. Oktoobripöörde ajal oli Suuder Tartu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu esimees ja Tartu Sõja-revolutsioonikomitee liige. Siirdus veebruaris 1918 Petrogradi kaudu Siberisse, kus osales Vene kodusõjas ning vangistati väidetavalt Koltšaki vägede poolt Irkutskis, kus suri 1920 tüüfusesse. Vt lähemalt *Revolutsiooni lipukandjad*, 163–166; “Partei teated”, *Edasi: Venemaa Kommunistline (enamlaste) Partei Peterburi Eesti osakonna häälekandja*, 23.06.1920.

²³ Vt nt RA, ERA.R-16.3k.2238, l. 6: Ernst Heidemanni elulookirjeldus, 15.09.1960; VaM, M III-43.

²⁴ RA, ERA.R-1290.1.480, l. 2p: Taagepera mõisa ülevõtmise akt, 08.01.1918.

²⁵ RA, ERA.R-1290.1.480, l. 12: Taagepera valla maatameeste ja väikekohapidajate nõukogu koosolek, 20.01.1918.

teeninud Heidemann nende abiellumise ajal 1919. aastal maakonna politseis.²⁶ Hilisemas nõukogude perioodi aja(loo)kirjanduses puudub mõistagi selle kohta igasugune teave. Lähemal uurimisel peab see fakt ometi paika. Tartu maakonna miilisaülevaate määruse järgi astus Hans Hansu poeg Heidemann Taagepera vallast 18. jaanuaril 1919 tööpoolest ametisse vanemmilitsionäärina, sama aasta märtsis vabastati ta ametist seoses vabatahtlikuna Vabadussõtta minekuga.²⁷ See episood on hilisemates Heidemanni puudutavais ülevaates tema biograafiast välja jäetud.

Millised olid Rahvaväe poolt vastvabastatud Tartu linnas 1919. aasta jaanuaris miilitsateenistusse siirdumise võimalused, kes oli oodatud kontingent, mille alusel – kui üldse – tehti soovijate seast valik, milline võis olla nende meelsus ja kas ametnike osas teostati mingit järelevalvet, pole praeguseks teada ning vääriks lähemat uurimist. On teada, et üldiselt inimeste (nt töölesoovijate) meelsust ja tegevust enamlaste võimuloleku ajal kontrolliti ning info liikus asutuste vahel võrdlemisi kiiresti.²⁸ Võimalik, et info liikumise kiirus sõltus ka “tähelepanelike kaaskodanike” sekkumisest ehk teisisõnu – kui polnud kaebajaid, polnud ka alust isiku mineviku uurimiseks. Olgu kuidas on, kuid Heidemanni lühike militsionäärkarjäär ja vabatahtlikuna sõtta minek seavad sellevõrra suurema küsimärgi alla tema tegutsemise aktiivse enamlasena koduvallas ning väite, nagu oleks ta Tartusse siirdunud eesmärgiga end varjata. Teisalt tekitab selline käitumine küsimuse valikutest. Kas võis militsionääriks hakkamine tulla kõne alla kui võimalus rindele minekut edasi lükata?

Rahvaväkke astunud Hans Heidemann asus teenima reamehena Peipsi rannakaitsepataljoni staabis.²⁹ Aprilliks 1919 oli ta ametis pataljoni

²⁶ RA, ERA.927.1.324, l. 7–42p (siin 17): Süüdistusakt Hans Heidemann’i ja tema kaudu moodustatud kommunistilise organisatsiooni asjus, 13.06.1925.

²⁷ RA, ERA.75.5.8, l. 33: Heidemann, Hans Hansu p, teenistuse märkused ja muudatused.

²⁸ RA, ERA.518.1.523, l. 1: Operatiivstaabi teadete kogumise jsk Tartu punkti ülema protokoll, 11.02.1919.

²⁹ RA, ERA.495.6.400, l. 12: Lisa pataljoni päevakäsu juurde 29.04.1919. Peipsi rannakaitsepataljoni formeeriti *de facto* juba jaanuaris 1919 organiseerimaks rannakaitset Peipsi järve ääres ja kontrollimaks Peipsi randa Lohusuust Piusa jõeni. Leitnant Hans Pedaku juhtimisel asuti veebruarist peamiselt kohalikest meestest komplekteerima 5-roodulist pataljoni. Märtsi keskpaigaks oli pataljon kasvanud 925-e, aprilli alguseks pea 1200-meheliseks. Kogu märtsikuu osales pataljon otseses lahingtegevuses Võõpsu alevi ja Räpina ümbruses, saavutamata püsivat edu. Märtsi teisel poolel jätkusid kokkupõrked ja luuretegevus, Rahvaväe positsioonid kindlustusid aprilli keskpaigaks. Pataljon saadeti laiali 1919. aasta suvel, isikkoosseis viidi üle peamiselt 2. ja 7. jalaväepolku, veesõidukid Peipsi laevastikule, vt RA, ERA.518.1.6, l. 96–97: Lühike ülevaade Peipsi Rannakaitse bataljoni formeerimisest ja tema tegevusest, 16.04.1919; RA, ERA.518.1.6, l. 157–158: Sõjaväekontrolööri ettekanne 2. diviisi kontrolörile, dateerimata.

staabikirjutajana.³⁰ Juunist võeti pataljoni sidekomandosse vabatahtlikuna teenistusse ka Hansu noorem vend Ernst. Vendade ühine teenistusaeg samas üksuses jäi siiski lühikeseks, Hans Heidemann haigestus ning saadeti juuni lõpul sõjaväe haigemajja Tartus.³¹ Septembrist 1919 jätkas Hans Heidemann teenistust juba 2. diviisi intendantuuris, kus tema karjäär kulges tõusvas joones. Asunud algul teenistusse kõrgema järgu vanemkirjutajana, sai temast 1920. aastal asjaajaja, aukraadilt sõjaväeametniku kohusetäitja.³² Sama, 2. diviisi intendantuuri palgal oli kõige varem 1920. aasta maist vanemkirjutaja August Hecht³³ – isik, kellel oli hiljem oluline roll nii Heidemanni põrandaluses tegevuses kui ka lööksalklaste kohtuprotsessis.

1919. aastal abiellus Heidemann poolakast sõjapõgeniku Stanislava Moisegenkoga,³⁴ kelle ametiks on hiljem märgitud halastajaõde.³⁵

1920. aasta sügisel sattus Hans Heidemann uurimise alla seoses intendantuuris aset leidnud riigivara omastamise juhtumiga, kui intendantuuri kraamilaost võeti võltsitud dokumentidega välja hulk riidekraami. Asjaajajana vastutas Heidemann dokumentatsiooni eest ning dokumendil oli ka tema allkiri, millest jõuti esialgsete kahtlustusteni ametialases

³⁰ RA, ERA.495.6.400, l. 14: P/k Peipsi rannakaitse pataljonile, 01.05.1919, l. 24: P/k nr 10, 07.05.1919, l. 28: P/k nr 13, 10.05.1919.

³¹ RA, ERA.495.6.400, l. 59: Pat ülema p/k nr 32, 29.05.1919, l. 93: P/k nr 59, 25.06.1919.

³² RA, ERA.519.2.4, l. 255–256: Palgaleht, 09.1919, RA, ERA.519.2.13, l. 2: Nimekiri intendandi valitsuse töötajatest, 1920.

³³ RA, ERA.519.2.221, l. 1080: P/k nr 163, palgaleht mai kuu eest, 05.06.1920. August Hecht (snd 1899) oli pärit Läänemaalt Lihula vallast. Astunud 1919 vabatahtlikuna Tallinna vahipataljoni kirjutajaks, teenis kuni 1920. aasta aprillini piirivalvevalitsuses, selle likvideerimise järel 2. diviisi intendantuuris vanemkirjutajana, kus tutvus ka Hans Heidemanniga. Vahistati septembris 1924, tunnistas üles Nõukogude Vene saatkonda edasi suunatud sõjaliste teadete kogumise Hans Heidemanni ettepanekul aastail 1922–24. Mõisteti 78 protsessil 4 aastaks sunnitööle, vt RA, ERA.957.12.549, l. 27–28p: August Madise p Hechti ülekuulamisprotokoll, 21.09.1924; RA, ERA.927.1.324, l. 12p–14p, 41p: Süüdistusakt Hans Heidemann'i ja tema kaudu moodustatud kommunistlike organisatsiooni asjus, 13.06.1925; RA, ERA.927.1.325, l. 84, 86p: Kohtuotsus, 25.07.1925.

³⁴ Stanislava Konstantini tr Heidemann (snd Tribis, esimesest abielust Moisegenko) sündis 1892 Riias, teistel andmetel pärit omaaegsest Vitebski kubermangust Drissa maakonnast; rahvuselt poolakas, elas Tartus alates 1915. aastast, abiellus Hans Heidemanniga 1919. a algul, nn 78 ehk Heidemanni lööksalklaste protsessil mõisteti parteiliikmete vahel sidepidamise ja kommunistliku kirjanduse levitamise eest 4 aastaks vangi, vabanes aprillis 1926 ja asus elama Nõukogude Liitu, vt RA, EAA.5379.1.5, l. 84: Tartu rooma-katoliku kogudus, abiellunute nimekiri 1888–1925; RA, ERA.927.1.324, l. 17, 37p: Süüdistusakt, 13.06.1925; RA, ERAF.25.2.551, l. 6: Spravka, 26.02.1936; "Heidemanni lööksalga protsess", *Vaba Maa*, 14.07.1925.

³⁵ RA, ERA.3704.1.350a, l. 2.

võltsimises ja riigivara omastamises.³⁶ Juunis 1921 süüdistus Heidemanni vastu siiski lõpetati, sest uurimisse kaasatud käekirjaekspert tegi kindlaks, et kõik allkirjad, sh Heidemanni oma, olid võltsitud.³⁷ Heidemanniga seotud juhtum polnud ainus tol ajal 2. diviisi intendantuuri ametnike suhtes algatatud uurimine ning 2. diviisi intendantuur näib olevat 1920. aastate algul olnud võrdlemisi probleemne asutus.³⁸

Pole võimalik öelda, kuidas või kui vahetult mõjutas võltsimisega seotud intsident Heidemanni edasisi karjäärivõimalusi. Mõnedel andmetel oli see aluseks Heidemanni teenistusest lahkumisele (vabastamisele?), nii et ta pidi siirduma sõjaväe käsutuses olevasse Vorbuse mõisa juba eraisikuna.³⁹ Heidemann tõepoolest demobiliseeriti veebruaris 1921, ent teadmata jääb, kui võrd võib seda seostada käimas olnud juurdlusega. Demobiliseerimise järel jätkas Hans Heidemann talle juba tuttavatel tegevusalal, töötades 2. diviisi intendantuuri valdusse antud Vorbuse mõisas algul kirjutaja, siis raamatupidajana kuni 1922. aastani.⁴⁰ Vorbusel ristusid taas Heidemanni ja August Hechti teed, viimane oli seal 1920. aasta suvel raamatupidamist korda seadmas.⁴¹

1920. aastani oli Heidemann ametiredelil ainult tõusnud, millega käis ilmselt kaasas materiaalse heaolu kasv. Asjaajaja kohusetäitjana ületas tema 800-margane kuupalk reamehe sissetulekut neli korda ning kuulus vaieldamatult intendantuuri palgataseme tippu, moodustades intendandi palgast siiski u 60 protsenti.⁴² 1920. aasta suveks olid intendantuuri kõrgematel ametnikel, sh Heidemannil palgad uuesti tõusnud ning koos 130-protsendilise elukalliduse lisaga teenis Heidemann intendandivalitsuses üle 2600

³⁶ RA, ERA.9273.2857, l. 6–7: Sõjaringkonna ülema p/k nr 84, 29.06.1921, l. 23–24: August Pärn'a kirjalik seletus sõjaringkonnakohtule, 09.08.1921.

³⁷ RA, ERA.9273.2857, l. 28: Sõjaringkonna staabi kohtuosakonna ülema kt sõjaväe prokurörile, 29.06.1921, l. 2–5: Süüdistusakt, 29.06.1921, l. 6–7: Sõjaringkonnaülema p/k nr 84, 29.06.1921, l. 23–24: August Pärn'a kirjalik seletus, 09.08.1921.

³⁸ Näiteks 1920. aasta sügisel algatati uurimine diviisi töökorralduse puudustega seoses. Selle tõi kaasa ühe intendantuuri töötaja, kes oli raiskamise süüdistusega vahistatud, kaebus sõjaministrile. Et uurimine intendantuuris olevat edenenu ebarahuldava kiirusega, jõudis küsimus 1921. aastal ka vabariigi valitsuse lauale, RA, ERA.80.1.1518, l. 2: Konrad Gustavi p Kongo palve vabariigi valitsusele, 12.04.1921.

³⁹ RA, ERA.957.12.549, l. 27: August Madise p Hechti ülekuulamisprotokoll, 21.09.1924.

⁴⁰ RA, ERA.58.4.1834, l. 3: Tartu maakonna Politsei 4. jsk komissarile, 03.07.1926 (lisatoimik), RA, ERA.3704.1.350a, l. 31: [Sõjaväeprokuröri märkmed] kommunistlikus tegevuses süüdistatud Hans Heidemanni kohtuprotsessilt, 14.07.1925: Sõjaväeametnik Puusepp'a tunnistus, 57p: teave Hans Heidemanni teenistuslehel.

⁴¹ RA, ERA.957.12.549, l. 27–28p.

⁴² RA, ERA.519.2.221, l. 877–878: 2. diviisi intendantuuri palgaleht, jaanuari I pool, 1920; l. 881–882: 2. diviisi intendantuuri palgaleht, jaanuari II pool, 1920, l. 830–831: 2. diviisi intendantuuri palgaleht, märts 1920.

marga kuus.⁴³ Võrdluseks: EKP organisatsioonide ja keskkomitee (KK) liikmete kuupalk oli nt 1922. aasta kevadel 5000 marka,⁴⁴ sama suur oli 1921.–22. aastal ka Heidemanni töötasu Tartumaa Maatööliste Liidu instruktorina.⁴⁵ Millised olid Vorbusel elu-, töö- ja palgatingimused, pole selge, kuid võib eeldada, et sinna üleviimine oli Heidemannile ka majanduslikuks lõögiks.

1920. aastate algul oli Eesti ühiskonnas aktuaalseks maareformi küsimus ning see küsimus on aktuaalne ka Hans Heidemanni sotsiaalset tausta ja sõjateed silmas pidades. Heidemann oli talurentniku poeg, nii tema ise kui tema noorem vend Ernst olid osalenud Vabadussõjas, mõlemad astusid Rahvaväkke vabatahtlikuna. Kas ja mil määral võis maaloetus nende puhul aktuaalne olla? Maaseadusest tulenevalt oli eesõigus maale juba talusid pidavil rentnikel, kes võisid oma rendikoha päriks saada,⁴⁶ nende järel Vabadussõjas osalenutel, kelle hulgas valitses samuti hierarhia: eelisjärjekorras pidid maad saama Vabadusristi kavalerid, seejärel vigastatud ja rindel viibinud sõjamehed, siis langenute perekonnad ja viimaks lihtsalt sõjas osalenud. Neile järgnesid kõik ülejäänud maasoovijad.⁴⁷ Maasaajakandidaatide nimekirjad pandi kokku kohalike vallanõukogude poolt, seejärel toimus avalik konkurss.⁴⁸

Heidemannide kodukandi Taagepera ega sealsamas kõrval asuva Helme valla ning lähedalasuva Holdre mõisa maade jagamisel pole Heidemanne nimekirjadesse üles seatud.⁴⁹ Teadmata on ka nende talupidamise ambit-

⁴³ RA, ERA.519.2.221, l. 1133: 2. diviisi intendantuuri palgaleht, august 1920; l. 1147: 2. diviisi staabi palgaleht, august 1920. Võrdluseks – diviisiülem polkovnik Puskar teenis 1920. aasta augustis põhipalgana 4000 marka, koos 60-protsendise lisaga 6400 marka, majandusülem sõjaväeametnik Tõnisson seevastu üle 2100 marga.

⁴⁴ RA, ERAF.25.1.113, l. 17p: EKP KK koosoleku protokoll nr 5, 17.03.1922. Võrdluseks võib välja tuua, et 1922. aasta algul maksis Eestis nael (u 410 g) rukkileiba keskmiselt 7,14 marka, nael sealiha 22,22 marka ja puud (u 16,4 kg) kartulit 40,11 marka, vt “Turu hinnad Eestis jaanuaris”, *Eesti Statistika kuukiri = Recueil mensuel du Bureau Central Statistique de l’Estonie*, 1–2 (1922), 224–225.

⁴⁵ RA, ERA.1772.1.2, l. 1p–2: Tartumaa Maatööliste Ametiühisuste Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 23.01.1921; l. 3: *ibid.*, 29.03.1921.

⁴⁶ Rein Lillak, *Eesti põllumajanduse ajalugu* (Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, 2003), 152.

⁴⁷ *Riigi Teataja* (edaspidi RT), 17, 11.03.1921, 107.

⁴⁸ Nt RA, ERA.3171.1.1562, l. 11–12: Taagepera vallanõukogu koosoleku protokoll, 15.12.1920.

⁴⁹ RA, ERA.3171.1.1562, l. 11–12: Taagepera vallanõukogu koosoleku protokoll, 15.12.1920; l. 3–3p: Taagepera vallanõukogu koosoleku protokoll, 01.03.1921; RA, ERA.3171.1.1545, l. 7–8: Helme vallanõukogu koosoleku protokoll, 11.12.1920; RA, ERA.3171.1.1571, l. 2–5: Holdre vallanõukogu koosoleku protokoll, 19.01.1922; RA, ERA.4746.1.32: Taagepera vallavalitsus, toimik maareformi teostamise asjus, 1920–1922; RA, ERA.3171.1.1546: Avaldused Holdre mõisast maa saamiseks, juuni 1921 – jaanuar 1922.

sioon. Seega ei saa välistada võimalust, et pere oli sellises majanduslikus seisus, mis ei lubanudki mõelda püsivamale talupidamisele. Samuti on võimalik, et selleks ajaks oma aega Tartu ja Vorbuse vahel jagavat Hans Heidemanni talupidamine ei huvitanud. Igatahes ei anna dokumentatsioon mingit põhjust oletada, et Heidemanni taotlus maaseadusega talukoha saamise osas oleks jäänud rahuldumata ja tekitanud näiteks pahameelt seadusandliku ja täitevvõimu suhtes. Samasugune teave puudub ka Hansu noorema venna Ernsti kohta, kes töötas aastail 1920–24 kodukandis sulasena ja on teada, et 1924. aasta algul elas ta koos vanematega Holdre mõisas.⁵⁰

Ühiskondlik ja poliitiline tegevus: ametiühingud, iseseisvad sotsialistid ja kommunistid

Olemasolevad andmed lubavad oletada, et just Vorbusel töötades hakkas Hans Heidemann aktiivsemalt osa võtma ametiühinguliikumisest ja tegelema poliitikaga. Seejuures on paremini jälgitav tema tegevus ametiühinguliinis, kus neil aastail oli eriti aktuaalne maatöölise küsimus, eelkõige nende palga- ja tööolud, ja kõrgendatud tähelepanu pöörati maatöölise ühingute asutamisele.

Maatöölise ühingud ja nende katusorganisatsioonid olid kohaks, kus põimusid tihedalt töölisliikumine ja poliitika. Maatöölise organisatsioonide asutamist olid energiliselt initsieerinud nii sotsiaaldemokraadid kui iseseisvad sotsialistid (ehk isesotsid), kes püüdsid mõlemad liikumises juhtpositsiooni haarata. Iseseisvad sotsialistid olid Tartumaal populaarsed ka 1920. aasta parlamendivalimistel, mida võib seostada nende aktiivse tegevusega maatöölise koondamisel. Just Tartumaalt pärines nende suurim häälesaak ja toetus.⁵¹ Huvi maatöölise vastu hakkasid 1920. aastate algul järjest enam üles näitama ka kommunistid.

1920. aasta kevadel, kui toimus esimene maatöölise konverents, toodi tegevusaruandeis esile, et liikumise aktiivsust pärssis paljude võimalike eestvedajate sõjaväes viibimine, sest demobilisatsioon oli alles pooleli. Teisalt said ühingud hoo sisse just seal, kus liikumisse olid kaasatud kohalikud

⁵⁰ RA, ERA.R-16.3k.2238, l. 3p: Ernst Heidemanni ankeet, 15.09.1960; l. 7: Arhiiviteatis EKP Tartu Rajoonikomiteele, 19.12.1955; RA, ERA.55.2.355, l. 1: Teated vangi Heidemann, Ernst Hansu p. kohta, dat-ta.

⁵¹ 1920. aastal said iseseisvad sotsialistid parlamendivalimistel suurima toetuse just Tartumaalt, 11 kohast 4 tulid sealsete häälte pealt. Pärnu-, Viljandi- ja Virumaalt saadi igapäheest kaks kohta, Läänemaalt üks koht, vt RA, ERA.949.2.43, l. 13: EISTP III kongressi koosoleku protokoll, 21.04.1922.

kooliõpetajad ja vallakirjutajad.⁵² Kõrvutades seda Hans Heidemanni senise tegevusega, võib väita, et tal olid olemas kõik eeldused just vasakpoolseis poliitilistes ringkondades elava huvi äratamiseks. Vallakirjutaja kogemusega, seega haritud mehena oli Heidemannil selja taga võrdlemisi pikk ja edukas staabikirjutaja ja asjaajaja karjäär, nii et ta oli võimeline bürokraatias hästi orienteeruma. Tema sotsiaalne taust asetas Heidemanni omakorda positsioonile, kus maatöölise probleemid ei saanud olla talle võõrad ega teda külmaks jätta.

Hans Heidemann lülituski ametiühingutegevusse. 1922. aasta märtsis asutati tema osavõtul Vorbuse Tööliste Ühisuse ning Heidemann valiti selle juhatusse.⁵³ Vorbuse Tööliste Ühisuse põhikiri on trükitud tüüppõhikirja projekti järgi, mille esimene paragrahv nägi ette ühingu ülesandena “ühendada töölisi võitluseks majanduslise ja poliitilis-õiguslise järje parandamiseks ning juhtida seda võitlust; arendada töölisi kultuuriliselt ja tõsta nende klassiteadvust; korraldada ainelist ja õiguslist abi oma liigetele”.⁵⁴ Selle põhjal võib oletada, et tegemist oli laiemalt iseseisvate sotsialistide partei organiseerimistööga maatöölise seas, millest selleks hetkeks ka Hans Heidemann osa võttis.

1922. aasta aprilli lõpus valiti Heidemann Tartu Ametiühisuste Kesknõukogu (AÜKN) juhatusse.⁵⁵ 1922. aasta juulis võeti ta kaheks kuuks ametisse Tartumaa Maatöölise Liidu palgalise instruktorina, kus tema ülesandeks sai Põhja-Tartumaa maatöölise ametiühingute väljaarendamine, kohaliku katusorganisatsioonina töötava Tartumaa Maatöölise Liidu näpunäidete ja tegevusjuhiste edastamine kohalike ühisuste juhatustele, uute ühisuste asutamine ja teadete kogumine maatöölise kultuurilise ja majandusliku olukorra kohta. Lisaks 5000-margasele kuupalgale maksti kinni ka tema sõidukulud.⁵⁶ Mis positsioonil asus liit 1922. aasta kevadeksuveks ning kas selleks ajaks taotleti juba poliitilisi eesmärke, pole täpselt selge ning tuleks välja selgitada edaspidi.

Üheks toetavaks teguriks Heidemanni ametiühinguliikumisse minekul olid parteilised sidemed. Nagu märgitud, olid maatöölise organiseerijaks nii sotsiaaldemokraadid kui iseseisvate sotsialistide, täpsemalt Eesti

⁵² “Maatöölise ametiühisuste üleriiklik kongress”, *Vaba Maa*, 10.05.1920.

⁵³ RA, ERA.14.5.703, l. 1: Palve Tartu-Võru Rahukogule, 15.03.1922; Plotnik, “Üks kümnest”, 1570.

⁵⁴ RA, ERA.14.5.703, l. 2–3: Vorbuse Tööliste Ühisuse põhikiri.

⁵⁵ “Tööliste elu: Tartu Ametiühisuste Kesknõukogu aasta peakoosolek”, *Tulevik*, 13.05.1922.

⁵⁶ RA, ERA.1747.2.2, l. 13: Tartumaa Maatöölise Liidu juhatuse koosoleku protokoll, 14.07.1922.

Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei (EISTP) aktivistid. Ka Hans Heidemann oli EISTP liige, kuigi tema parteisse astumise täpne aeg on teadmata. EISTP Tartu osakonna liikmete nimekirjas esineb juba 1921. aasta seisuga keegi Heidemanni-nimeline, kelle andmed kattuvad märkimisväärselt Hans Heidemanni omadega selle erinevusega, et eesnimena on märgitud “Ervin”. Nii Ervin kui 1896. aastal sündinud Hans olid tollal 25-aastased, mõlemad elukutselt kantseleiametnikud. Ka Ervini kohta on märgitud, et ta oli Vorbuse töölisühisuse esimees ning Tartu AÜKN liige, tema täieliku aadressina on märgitud Vorbuse mõis. Ka perekonnaseis (abielus) ja haridus (kesk) klappivad Hans Heidemanniga. See tähendab, et suure tõenäosusega oli tegemist Hans Heidemanniga. Seda, et Ervin oleks olnud Hansu teine eesnimi, muudest dokumentidest ei nähtu.⁵⁷ Kui teha järeldus (ja sellele kõik viitab), et Ervin ja Hans on üks ja sama isik, muutub eriti huvipakkuvaks Ervini parteisse astumise aeg, milleks on märgitud 1914.⁵⁸ Samas nimekirjas üliõpilasena figureerival 31-aastaselt Hans Kruusil on parteisse astumise ajaks märgitud 1909, nähtavasti on Kruus siin arvestanud oma partei liikmelisust alates tegevusest esseeride ideede vastu huvi tundvas õpilasringis, millest ta kooliõpilasena osa võttis.⁵⁹ Selle teadmise kontekstis tasub uuesti meelde tuletada mälestusi Hans Heidemanni oletatavast kaastööst Kiirele 1913.–14. aasta paiku. Ehk Hans siiski omas mingeid kontakte, millest pole mälestusi säilinud? 1925. aasta *Klassivõitluses* ilmunud järelehüüdes Heidemannile seostatakse tema poliitikasse minekut eelkõige 1920. aastate alguse iseseisvate sotsialistide parteiga.⁶⁰

Juba 1921. aasta veebruaris oli Hans Heidemann kandideerinud EISTP nimekirjas Tartu linnavolikogu valimistel. Tema 28. positsioon 30-liikmelises kandidaatide nimekirjas lubab oletada, et Heidemann polnud veel kuigi tuntud.⁶¹ EISTP sai valimistel 12 saadikukohta ning võimalik, et Heidemann pääses volikogusse asendusliikmena, sest 1923. aasta lõpul osales ka volikogu töös.

Märtsis 1922 osales Hans Heidemann EISTP III kongressil ning kandideeris ka selle keskkomiteesse, kuid ei osutunud valituks. Näib, et

⁵⁷ Nt RA, EAA.1296.1.361, l. 124p: EELK Helme koguduse meetrikaraamat, 1893–1896, kirje nr 408.

⁵⁸ RA, ERA.1747.1.10, l. 6a: EISTP Tartu osakonna liikmete nimekiri, 1921.

⁵⁹ Hans Kruus, *Ajaratta uutes ringides: mälestusi 1907–1917* (Tallinn: Eesti Raamat, 1979), 55–56.

⁶⁰ “Seltsimees Hans Heidemann [nekroloog]”, *Klassivõitlus*, 65–66, (1925), 2.

⁶¹ RA, ERA.40.1.452, l. 14–16p: Tartu linnavolikogu valimiste linnavalimiskomisjoni protokoll, 14.02.1921.

Heidemann oli ka siis veel võrdlemisi vähetuntud ja tagasihoidliku käitumisega noorpoliitik, ühegi sõnavõtuga ta kongressil üles ei astunud.⁶²

Heidemanni esiletõus poliitikas jääb täpselt samasse aega, kui EISTP-s toimus lõhenemine ning pahemtiib saavutas EISTP keskkomitees kontrolli. Pole võimalik öelda, millist meelsust oli Heidemann seni esindanud või millal ta radikaliseerus. Teada on, et samal ajajärgul võeti Heidemann ka EKP liikmeks. Tema EKP-sse astumist on kirjanduses piiritletud üksnes 1922. aastaga, ehkki just 1922. aasta oli kommunistide poliitilise tegevuse hoogustumise osas niivõrd märkimisväärne, et Heidemann motiivide selgitamisel oleks väga tähtis kindlaks teha kas või see, kas ta astus parteisse aasta esimesel või teisel poolel.

Sarnaselt maatööliste ametiühingutega toimus iseseisvate sotsialistide, sotsiaaldemokraatide ja kommunistide vaheline võimuvõitlus ka Tartu AÜKN-is. Võim läks seal kommunistidele 1922. aasta lõpul ja 1923. aasta vältel, misjärel sealne liikmete arv vähenes kiiresti, mille põhjustena on toodud politiseeritud tegevuse pealesurumist ning kommunistidest juhtide sallimatust teistimõtlejate suhtes.⁶³

Tartu AÜKN-i juhatuse liiget August Subi oli kaitsepolitsei kahtlustanud EKP piirkonnaorganisaatorina tegutsemises juba 1921. aasta suvel. Subi vahistatigi juulis 1921 Tartus.⁶⁴

Heidemanni tegevust süvendatumalt uurinud Aleksander Siivas väldib Heidemann parteisse astumise aja küsimust. Ta viib Heidemann radikaliseerumise tagasi 1917. aastasse, kirjutades tema poliitikasse mineku kohta ainult: "Roheline sõdurisinel seljas ja tanksaapad jalas, ilmus Hans Heidemann 1921. a. sügisel esmakordselt Tartu, Lossi tänaval asuvasse Töölismajja."⁶⁵ Kõige hiljem 1922. aasta novembris toimunud ametiühingute teise kongressi ajaks on Heidemann juba selgelt kommunistide platvormil, mida ta väljendab ka kongressi sõnavõttudes.⁶⁶

⁶² RA, ERA.949.2.43, l. 42–45: EISTP III kongressi koosoleku protokoll, 22.04.1922.

⁶³ *Tartu: koguteos*, koost. ja toim. Tartu linna-uurimise toimkond (Tartu: Tartu linnavalitsus, 1927), 606–607.

⁶⁴ August Juhani p Subi (ka Suubi, hiljem Link) oli 1920. aastal komandeeritud KP Eesti sektsiooni ülesandel Eestisse põrandaalusele tööle Ameerika Ühendatud Kommunistliku Partei Eesti organisatsioonide KK-st New Yorgis. Asus Otto Rästase suuniste järgi tegevusse Tartus legaalseis töölisühingus. Valiti puutööliste aü sekretäriks ning 1921. a algul Tartu AÜKN-i abisekretäriks, vt RA, ERAF.24.2.1002, l. 1, 8: Link, A. tõendus; RA, ERAF.24.2.980, l. 1–2: August Link (Subi). Mälestused valge Eesti vangipõlvest, 09.03.1935.

⁶⁵ Siivas, *Lõpuni kindel*, 6.

⁶⁶ RA, ERA 1746.1.4, l. 7: Teise Üle-eestimaalise Töölisühisuste kongressi protokoll, 27.–29.11.1922.

August Hechti paar aastat hiljem antud tunnistuse järgi värbas Heidemann Hechti sõjaväe kohta teateid koguma ning tegi ettepaneku parteiliikmeks astuda 1922. aasta juuli lõpus,⁶⁷ mis eeldab, et selleks ajaks pidi Heidemann olema juba EKP liige ja mitte ainult, vaid ka mingisuguseid volitusi omav liige.

Ka 1922. aastal Tartu ülikoolis õpinguid alustanud Arnold Veimer⁶⁸ tutvus Heidemanniga Tartu töölismajas, nimetades teda sel ajal üksnes “pahempoolse töölisliikumise tegelaseks”, kirjeldades teda kui “hiljuti sõjaväest vabanenud noorevõitu” meest, kes tundis huvi Veimeri senise tegevuse vastu.⁶⁹ Veimeri mälestuste andmeil oli Tartus siiski vähe “kohalikku sobivat kaadrit”, enamiku Töörahma Ühise Väerinna (TÜV) 1923. aasta valimiseelsest selgitustööst tegid ära üliõpilastest kommunistid ja Tartu ametiühingute keskuse aktivistid, keda vastavalt ka maakondadesse suunati.⁷⁰ 1923. aasta sügisel oli Heidemannil juba nii palju voli, et ta tegi septembris Veimerile ettepaneku asuda tööle Võru, Valga ja Petseri maakonna parteiorganisaatorina, millega Veimer nõustus.⁷¹ Siit võib järeldada, et hiljemalt selleks ajaks tegutses Heidemann ka Tartus EKP parteiorganisaatorina.

Uued küsimused Heidemanni parteiliikmelisusest ning parteisse astumise ajast tõstatuvad seoses informatsiooniga, mis ringles tema kohta hiljem Nõukogude Liidus. Sealses dokumentatsioonis teatati Heidemanni poliitilist tegevust ja kuuluvust kirjeldades, et Heidemann oli võtnud osa töölisliikumisest alates 1920. aastast, töötades peamiselt Tartus ja Tartumaal organisaatori ja agitaatorina, valiti 1923. aastal TÜV nimekirjas parlamenti ja oli 1923. aastast Eestimaa Töörahma Partei (ETP) KK liige. Tähelepanuväärselt pole siin sõnagi tema EKP liikmeks olemisest ega parteisse astumise ajast. Alles 1924. aastast, mil Heidemann läks põranda alla, räägitakse temast kui EKP

⁶⁷ RA, ERA.957.12.549, l. 27–27p.

⁶⁸ Arnold Veimer (1903–77) oli EKP-s alates septembrist 1922, tegutses EKP organisaatorina Valga-, Võru- ja Petserimaal. Arreteeriti 1924, mõisteti 149 protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a maiamnestiaga. 1940 riigivolikogu esimees, EK(b)P KK liige, 1940–41 kergetööstuse rahvakomissar jm, viibis 1941–44 Nõukogude Liidu tagalas. Septembrist 1944 ENSV rahvakomissaride nõukogu esimees, kust vallandati pärast EK(b)P KK VIII pleenumit. ENSV TA majanduse instituudi direktor 1951–52, rahvamajandusnõukogu esimees 1957–65, EKP KK liige 1958–76, TA president 1968–73, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, koost. ja toim. Enn Tarvel (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002), 652–655; Arnold Veimer, *Koos rahvaga: mälestuskatkeid* (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), 78.

⁶⁹ Veimer, *Koos rahvaga*, 74–75.

⁷⁰ *Ibid.*, 92, 94.

⁷¹ *Ibid.*

organisaatorist.⁷² ETP keskkomiteesse kuulumist ei saa aga võrdsustada EKP liikmeks olemisega, ehkki paljudel juhtudel need kattusid. Võimalik, et põhjuseks on asjaolu, et Heidemann oligi pikka aega legaalse töö tegija ja liikmelisuse registreerimisest otsesest jälge ei jäänud. Pole eriti usutav, et ta polnudki EKP liige, igatahes on Hans Heidemann väga heaks näiteks EKP taotlusest muuta üle võetud EISTP organisaatorid samaaegselt EKP organisaatoriteks.

Kommunistidele ehk põrandaalusele EKP-le oli Tartu linn ja maakond 1920. aastate algul probleemne piirkond, kus iseseisvatele sotsialistidele või isegi sotsiaaldemokraatidele sarnast toetust nende tegevusele polnud. 1920. aasta sügisel tuli Tartus ja maakonnas avalikuks suurem luurevõrgustik ja kommunistide organisatsioon, mille koordinaatoriks ja võtmeisikuks oli Tartus tegutsev üks KP organisaatoreid August Krookus. Võrgustiku likvideerimine kulmineerus 1921. aasta septembris nn 50 kommunisti protsessiga.⁷³ Kümnete seotud isikute vahistamine 1920. aasta sügisel nõrgestas kommunistide kohalikku tegevust sedavõrd, et novembris polnud Tartu organisatsioon võimeline saatma EKP I kongressile ühtki saadikut. Tartumaalt ei olnud esindajaid kohal ka EKP II kongressil oktoobris 1921.⁷⁴ Ilmselt oli põhjuseks 1921. aasta suvel toimunud järjekordne organisaatorite arreteerimine.

August Krookuse kõrval olid Tartus 1920. aastast EKP parteiorganisaatoriteks juba nimetatud August Subi ja Tartumaa vastutavaks organisaatoriks August Timse⁷⁵, kes mõlemad 1921. aasta juulikuu jooksul vahistati. Nii Krookus, Subi kui ka Timse saadeti 1921. aasta lõpul vangide vahetamise käigus Venemaale.⁷⁶ Võib oletada, et sellega seoses jäi EKP esindatus Tartus päris hõredaks,⁷⁷ aga pole võimatu, et mõnda aega hoopis puudus.

⁷² RA, ERAF.25.2.552, l. 1: EKP KK sekretär MOPR-i Kiievi maakonna komiteele, 1929 MOPR (vn k *Mezhdunarodnaya organizatsiya pomoshchi revolyutsioneram*) – Rahvusvaheline Revolutsioonivõitlejate Abistamise Organisatsioon, mis asutati Kominterni IV kongressil 1922. aasta novembris ning selle kaudu toetati poliitvange ja nende perekondi.

⁷³ Mari-Leen Tammela, *Poliitilised suurprotsessid Eestis 1920–1925: katse portreerida Eesti kommunisti*, magistritöö, juhendaja Ago Pajur (Tartu, 2010; käsikiri TÜ Ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo osakonnas), 48.

⁷⁴ Armin Lebbin, *Eestimaa Kommunistlik Partei võitluses töörahva ühisrindede eest (1921–1924)* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961), 42, 66.

⁷⁵ August Peetri p Timse (hiljem Lipman) (1888–1935), sündis Tartumaal Valguta vallas, oli ametilt katelsepp, märtsist 1917 VSDT(b)P liige, Tallinna punakaardi liige. Vangistati juulis 1921, vt RA, ERAF.24.2.2374, l. 1: Ameerika Ühendatud Kommunistliku Partei Eesti organisatsioonide Keskkomitee tunnistus, New York, 05.09.1920.

⁷⁶ Ülevaade EKP ajaloost II, 21; Rosenthal, Tamming, *Sõda pärast rahu*, 548–553; RA, ERA.957.11.754, l. 295: Poliitiliste vangide nimekiri, kes Eesti Valitsuse poolt Venemaale vahetustele väljasaadetaks esimeses järjekorras, 06.12.[1921]; l. 321–321p: O. Öpik välisministrile, 12.12.1921; “Nõuk-Venemaaga vahetatavate kommunistide nimekiri”, *Vaba Maa*, 06.12.1921.

⁷⁷ Reigo Rosenthal on oma uurimuses osutanud kaitsepolitsei informatsiooniosakonna kokkuvõttele sama aasta lõpust, kus sedastati, et aasta lõpuks oli vaibunud nii lend-

Joonis 4. Eestist Nõukogude Venemaale välja vahetatud kommunistid, detsember 1921. Kolmandas reas seisavad August Timse (1), August Subi (2) ja August Krookus (3) (RA, ERAF.2.1.1669, l. 1).

Ka EKP KK dokumentatsioonist hakkab järjekindlam Tartu piirkonnale tähelepanu pööramine silma eriti alates 1921. aasta sügisest, ilmselt soovist mingilgi kujul sealne tegevus taastada. Kuigi EKP eesmärgiks oli hoida igas maakonnas tegutsemas üks palgaline organisatsioon, polnud 1921. aasta hilissügisel eelarvest Tartumaa jaoks organisatsioonile raha eraldatud, millest nähtub, et Tartumaa organisatsioon 1921. aasta sügisel puudus. Küll tegutses palgaline organisatsioon nt Valgamaal.⁷⁸

1921. aasta detsembri keskpaigas tõenäoliselt EKP Venemaa büroole saadetud kirjas instrueeris Viktor Kingissepp sealseid liikmeid Petrogradi saabuvate Eesti kommunistide käest vajalikku informatsiooni koguma, tõstes esile, et Schütsilt, Subilt, Timselt tuleb “noppida üles kõik parteilised sidemed Tartu linnas ja maakonnas, mis organisatsiooni restaureerimiseks kõlbavad, ka need, mis isesotside parteisse saatmiseks kõlbavad; kõik need meile teatada ühes andmetega, milleks nimelt keski kõlbab ja

lehtede levitamine Tartus, samuti oli kommunistide aktiivsus piirkonnas madal. Seda vaatamata sellele, et 1921. aasta suviste vahistamiste järel poldud süüdistust esitatud mitte kõigile isikuile, kelle osalus EKP põrandaaluses organisatsioonis hiljem kinnitust sai, vt Rosenthal, Tamming, *Sõda pärast rahu*, 554.

⁷⁸ RA, ERAF.25.1.113, l. 7–7p: EKP KK koosolek, 15.11.1921.

kuidas sidemesse astuda saab”.⁷⁹ See annab veelkord kinnitust kommunistide nõrgast positsioonist Tartus, aga ka Tartu tähtsusest piirkonnana, kus esindaja puudus ei tulnud kõne alla.

Selles kontekstis hakkavad Hans Heidemanni kiire tõus ja äärmuslik radikaliseerumine reljeefselt silma. Järgmise pooleteise aasta jooksul alates 1922. aasta kevad-suvest tõusis ta reale juhtivatele kohtadele Tartu ja maakonna ametiühinguorganisatsioonides, nende piirkondlikes ja üleriiklikes katusorganisatsioonides, kallutades neid pahemale, ja tegi paralleelselt samasugust kiiret karjääri poliitikas, olles kõigi eelduste kohaselt ka EKP liige. Kui EISTP III kongressil 1922. aasta märtsis oli Heidemann veel suhteliselt tundmatu, siis hoopis erineva ja väga energilise mulje jätvavad tema sõnavõttud 1922. aasta lõpul II ametiühingute kongressi järel peetud Tartu Maatöölise Ametiühingute Liidu kongressil Tartus. Muuseas tutvustas ta koosolijaile TÜV teket ja ülesandeid, tegi reklaami töölisajalehtedele ning rääkis töölisajakirjanduse olulisusest. Lisaks sellele valiti Heidemann kongressil liidu juhatusse ja nõukogusse. Just sellel kongressil läks ka liidu juhatuses enamus kommunistidele. Heidemanni kõrval esindasid neid Rudolf Pälson Tartust ja Mihkel Laar Luunjast.⁸⁰ Selline muutus juhatuses tähendas põhimõttelist muutust senises juhtimises ja Tartumaa Maatöölise Ametiühingute Liidu minekut kommunistide kontrolli alla. Juunis 1923 toimunud EISTP IV kongressil valiti Heidemann juba nii kongressi juhatusse kui kongressil uue nime all tegutsema hakanud partei ehk Eesti Tööraha Partei Keskkomitee liikmeks.⁸¹

Ernst Heidemanni mälestuste järgi asutas tema just Hansu juhtnõõride järgi 1922. aastal ETP osakonnad Taageperas ja Holdres,⁸² tehes nende liikmete seas ka poliitilist selgitustööd. Ernst Heidemann väidab, et näiteks kevadel 1922 püütud Ala koolimajja kõnekoosolekule tulnud

⁷⁹ RA, ERAF.25.1.113, l. 8p–9: [Kingissepp EKP KK Pb nimel], 12.12.1921. Ilmselt oli tegemist Üle-eestimaalise Noorproletaarlaste Ühingu liikme, Tartu ülikooli üliõpilase ja korp! Sakala liikme Paul Schütziga, kes tegutses EKP ülesandel Tartu ametiühinguis ning üliõpilaskonnas. Schütz vahetati koos EKP Tartu organisaatorite Timse ja Subiga detsembris 1921 Nõukogude Venemaale välja, vt Rosenthal, Tamming, *Sõda pärast rahu*, 551–553; *Vaba Maa*, 06.12.1921.

⁸⁰ RA, ERA.1772.1.1, l. 20–24: Tartumaa Maatöölise Ametiühisuste konverentsi protokoll, 02.12.1922.

⁸¹ Plotnik, “Üks kümnest”, 1571.

⁸² EISTP nimetati ümber ETP-ks 1923. aastal partei IV kongressil. Seega eksib Ernst Heidemann siin kas osakondade loomise aasta või nende nime osas.

sotsiaaldemokraat Palvadret⁸³ kotti toppida. Palvadre väidetavalt põgenes, koosolekut jätkasid pahempoolsed.⁸⁴

Vastuvõtt polnud pahempoolsetele siiski kõikjal sama soe kui Ernst Heidemanni kirjelduses. Näiteks käis Hans Heidemann kõnet pidamas ka Rápina paberivabriku töölistele, kus tekkinud mälestuste järgi hoopis vastupidine olukord: vabriku raamatupidaja virutanud Heidemannile kõrvakiilu ja kärkinud vaikima. Koosolijad ei julgenud Heidemanni toetuseks midagi ette võtta, ainult üks vanem tööline viis Heidemanni enda poole einetama ja ööbima.⁸⁵

Mis täpselt oli Heidemanni kiiresti pahempoolse liikunud poliitilise tegevuse ajendajaks, jääb ebaselgeks. Oletusi võib teha mitmeid, alustades huvist ametiühinguliikumise vastu, millele toonastes oludes lubas otsustavaid muutusi just pahempoolne poliitika, kuni pettumuse või kasvõi Moskva rahastuseni välja, mis kohalikele kompartei organisatoritele kahtlemata stabiilse sissetuleku tagasid. Kuid ühegi sellise oletuse kohta pole võimalik anda veenvat dokumenteeritud tõestust. Kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülema Rudolf Bachmanni väide, et Heidemann oli Kominterni⁸⁶ toetama asunud juba 1919. aastal⁸⁷ jääb õhku põhjusel, et seda pole võimalik ühegi muu allikaga siduda. Tartu piirkonnas tundub olevat pörandaaluse kommunistide organisatsiooni ja Nõukogude luure tegevus olnud üpris tihedalt seotud.⁸⁸ Heidemanni mingistki poliitilisest tegevusest enne 1921. aastat eksisteerivad praeguse seisuga üksnes ebamäärased andmed. Kui ta oleks olnud veidigi aktiivsem emmas-kummas valdkonnas ehk kas luure või pörandaaluse tegevuse osas, on väga tõenäoline, et tema nimi oleks ka kaitsepolitsei 1920.–21. aasta materjalides partei- ja luurevõrgustike paljastamise juures vilksatanud. Sellest aga andmed puuduvad. Seega toetab senine allikaline baas ikkagi tema “avastamist” kommunistide poolt pärast seda, kui KP organisatorid Krookus, Subi jt Nõukogude Venemaale vahetati.

Küll tõstatab Heidemanni kiire tõus peaaegu kõigi kommunistide kontrollitud kohalike organisatsioonide etteotsa hüpoteesi Heidemannist kui isikust, kellele oli EKP tõepoolest pannud mingisugused ootused Tartu tegevuse elavdamiseks. Just Heidemannile saadeti Tartusse appi ka noored

⁸³ Anton Palvadre oli Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei üks liidreid.

⁸⁴ RA, ERA.R-16.3k.2238, l. 5.

⁸⁵ Lukk, “Miks on Rápinas Heidemanni tänav”.

⁸⁶ Kommunistlik Internatsionaal, ka Kolmas Internatsionaal oli 1919. aastal Moskvas Venemaa kompartei juhtimisel asutatud kommunistlike parteide katusorganisatsioon, mis tegutses maailmarevolutsiooni ootuses ja vaimus.

⁸⁷ “Heidemanni lööksalga protsess”, *Vaba Maa*, 18.07.1925 ja RA, ERA.3704.1.350.

⁸⁸ Vt lähemalt Rosenthal, Tamming. *Sõda pärast rahu*, 413–452, 548–554.

Joonis 5. Tartu Ametiühisuste Kesknõukogu noortekomisjoni liikmed, 1923. Alumises reas vasakult: Rudolf Pälson, Olga Künnapuu, Hans Heidemann; tagumises reas vasakult Elmar-Johannes Kauer (?), Arnold Tuul, Elmar Osjamets, Osvald Tuul ja August Kuulberg (RA, ERAF.2.1.516.1).

(nt Olga Künnapuu), kes andsid oma tegevusele legitiimse ilme end ülikooli immatrikuleerides, olles samaaegselt tegevad Tartu AÜKN-i juures.⁸⁹ Seda justkui kinnitab asjaolu, et Heidemanni tulevane kaastöötajate võrgustik oli samuti pigem noor: nende hulgas olid valdavalt kommunistide noorteorganisatsiooni liikmed ja 1922. aasta sügisel Tartu ülikoolis asutatud Sotsiaalfilosoofilise Üliõpilaste Seltsi liikmed. Vanemaid ja pikemalt Tartus tegutsenud kommuniste nende seast ei leia. Nimeliselt vääriks ehk välja toomist Rudolf Pälson, kes oli Heidemanni lähemaid kaastöölisi Tartu AÜKN-is, ühtlasi EISTP noortekomisjoni esimees.⁹⁰ Lähemaid kaastöölisi

⁸⁹ RA, ERAF.24751.212, l. 1–2: Kak rabotal Heidemanni: vospominaniya Ol'gi Antonovny Lauristin.

⁹⁰ Rudolf Pälson (1900–24) oli üks EKNÜ Tartu ja Tartumaa organisatsioonide loojaid 1921, Tartu AÜKN-i noortekomisjoni esimees, al augustist 1923 Eestimaa Töölisühisuste Üldliidu Kesknõukogu noortekomisjoni liige. Töölisspordiseltside Herkules ja seejärel Spartakus Tartu osakonna juhataja. Valiti 1923 TÜV nimekirjas riigikogusse. Läks jaanuarist 1924 pöranda alla, tegutses EKP KK korraldusel Tallinnas, vahendades EKP KK juhiseid EKP Tartu organisatsioonile. Valmistas ette ja võttis osa 1. detsembri riigipöördekatsest, hukkus koos Georg Kreuksi ja Vladimir Bogdanoviga Tallinnas J. Vilmsi tn korteri tulevahetuses 07.12.1924, vt *Revolutsiooni lipukandjad I*, 115–117; R. Oras, "Võitleja töörahva riigi eest: Rudolf Pälsoni 80. sünniaastapäev", *Rahva Hääli*, 24.06.1980.

Joonis 6. Tartu ülikooli Sotsiaalfilosoofiline Üliõpilaste Selts, 1924 (Tartu Linnamuuseum, TM 228:99).

nii ametiühingute nõukogus kui ETP Tartu osakonnas oli ka Voldemar Sassi, kes võeti EKP liikmeks alles juunis 1923 ega tule samuti Heidemanni vanema ja kogenuma võimaliku toetaja-suunajana kõne alla.⁹¹

Seega jääb lahtiseks, kust kommunistid Heidemanni ikkagi “leidsid” või kuidas ta kommunistideni jõudis ning ühe võimalusena paljudest võib välja käia Tartu töölistmaja. Selle hüpoteesi jaoks peaks lähemalt vaatlema juba eelnimetatud Timse ja Subi kontakte ja suhtevõrgustikke: kus nad liikusid, kas mõni neist oli ametiühingu või ehk koguni EISTP liige? Tartus Lossi tänaval asunud töölistmaja roll kohtumispäigana võib olla sarnane Tallinnas nn Tööliste Keldriga, kus tegutsesid ühe katuse all nii ametiühingud

⁹¹ Voldemar Sassi (1899–1941) töötas 1919–22 Tartumaa maksuinspektori juures kantseleiametnikuna, 1922–24 Tartu AÜKN-i sekretärina. Oli 1920/21 üks ÜENPÜ Tartu organisatsiooni loojaid, hiljem Eestimaa Ehitustööliste Liidu Tartu osakonna sekretär, EKP-s alates juunist 1923, ETP Tartu osakonna komitee liige; valiti detsembris 1923 TÜV nimekirjas Tartu linnavolikogusse. Arreteeriti jaanuaris 1924 ja mõisteti 149 protsessil tähtajata sunnitööle. Vabanes 1938. aasta amnestiaga, misjärel tegutses Tartus. Juunipöörde järel 1940 EKP Tartu maakonnakomitee I sekretär, alates maist 1941 Eesti NSV AÜKN-i presiidiumi esimees. Hukkus 1941. aastal Suvesõjas, vt *Revolutsiooni lipukandjad I*, 148–150; RA, ERA.4677.1.10.

kui EISTP, hiljem Eesti Tööraha Partei ja selle allorganisatsioonid. Ka see vääriks lähemat uurimist.

Lisaks ametiühingulisele ja erakondlikule tegevusele osales Hans Heidemann ka töölisspordiseltse rajamises. See oli samuti osa kommunistide taktikast, kes kasutasid 1920. aastail Eestiski populaarset spordiliikumist oma mõju laiendamiseks, millega seoses asuti paralleelselt “kodanlike” spordiseltsidega rida töölisspordiseltse. Detsembris 1922 registreeriti Tartus Hans Heidemanni eestvõttel töölisspordiseltsi Herkules osakond.⁹² Eriti agar töölisspordiseltse asutamine toimus 1923. aasta sügisel, mis langeb kokku ajaga, kui kommunistide pilgud olid riigipöörde ootuses Saksamaale pööratud. Ka töölisspordiseltse esimesel kongressil 1923. aasta novembris Tallinnas võeti väga energiliselt sõna Saksamaa sündmuste kohta, viidates tulevasele revolutsiooni võidule. Kas ka Eestis plaaniti selleks puhuks mingit väljaastumist, on raske öelda, küll aga toodi sõnades spordiseltse esile kui võimalikke löögiüksusi tulevases võitluses uue maailmakorra eest. Suurim sel ajal tegutsev töölisspordiselt oli Tallinnas tegutsev üle 200 liikmega Spartakus.⁹³ Töölisspordiseltse tegevussuundi ja retoorikat arvesse võttes võib väita, et nende näol püüti rajada väljaõppekeskusi EKP tulevaste võitlejate jaoks. Tartu töölisspordiseltsi Herkules liikmete nimekiri esineb ka Heidemanni lööksalklaste kohtuprotsessi eeluurimismaterjalides ning jääb mulje, et spordiseltsi liikmeid oli plaanitud kasutada Heidemanni võitluskolmikute moodustamisel.⁹⁴ Enamik töölisspordiseltse suleti siseministri määrusega 20. märtsist 1924.⁹⁵

Riigikogus ja põranda all

Nagu 1920. aastal, kui kandideeriti ametiühingute kesknõukogu valimise nimekirjaga, olid kommunistidele edukad ka 1923. aasta kevadel toimunud riigikogu valimised, mil parlamenti viidi vaatamata Tööraha Ühise Väerinna nimekirjade tühistamisele Tallinnas ja Virumaal kokku 10 saadikut. Tartumaalt saadi kolm mandaati ning Hans Heidemann sai Hendrik Alliku ja Rudolf Pälsoni kõrval riigikogu liikmeks.⁹⁶

⁹² RA, ERA.14.10.972, l. 1, 11.

⁹³ RA, ERA.949.2.151, l. 1, 4–5 : Paul Keerdo sõnavõtt üle-eestimaalisel töölisspordiseltse kongressil 25.11.1923.

⁹⁴ RA, ERA.949.2.224, l. 3–4: S.S. Herkules [liikmete nimekiri], dateerimata.

⁹⁵ *Vaba Maa*, 22.03.1924.

⁹⁶ *II Riigikogu valimised: 5.–7. mail 1923 = Élections au Parlement: en mai 1923* (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1923), 62–65, 76.

Joonis 7. II riigikogu Tööraha Ühise Väerinna saadikud (Tartu Linnamuuseum, TM F 228:80).

Riigikogus jätkasid kommunistid oma tööstiili, mis oli tuttav juba riigikogu eelmisest koosseisust: pikad ja venivad sõnavõtted, obstruktsioon ja üha uuesti samade teemade juurde tagasipöördumine (nt küsimus kaitsepolitsei kaotamisest).⁹⁷ Koos Johannes Reeseniga hakkas Heidemann tegutsema riigikogu rahanduskomisjonis ning osales riigikogu töös aktiivselt nii 1923. aasta juunis kui juulis, puudumata üheltki koosolekult.⁹⁸

1923. aasta 2. augusti koosolekul astus pärast pikki läbirääkimisi ametisse uus valitsus, riigivanemaks sai Konstantin Päts.⁹⁹ 4. augusti koosolekul, kui riigivanem Päts alustas vabariigi valitsuse deklaratsiooni ettelugemist, pöördudes riigikogu poole sõnadega: “Lugupeetud riigikogu liikmed!”, kõlas saali äärmiselt pahemalt tiivalt vahelehuüü “Tere, kodanluse ülem verekoer!”, mis, nagu välja selgitati, tuli Hans Heidemannilt. Kiiresti kogunenud riigikogu vanematekogu otsusel heideti Heidemann kodukorra rikkumise eest kümneks koosolekuks riigikogust välja, nii et

⁹⁷ II rk 1. istj, protokoll nr 4, 28.06.1923, vg 163–170.

⁹⁸ II rk 1. istj, protokoll nr 2, 12.06.1923, vg 43–60, II rk 1. istj, protokoll nr 5, 05.07.1923, vg 174–175, protokoll nr 15, 02.08.1923, vg 547–548.

⁹⁹ II rk 1. istj, protokoll 16, 02.08.1923, vg 577–582.

Joonis 8. 1. mai miiting 1923. aastal Ressource'i aias Tartus. Kõnet peab Hans Heidemann (RA, ERAF.2.1.917, l. 2).

koosolekuist hakkas ta uuesti osa võtma alles 1923. aasta novembrist.¹⁰⁰ Heidemanni väljaütlemine iseloomustab võrdlemisi hästi tema enda radikaliseerumist viimase aasta-kahe jooksul. Tema aktiivne poliitiline tegevus, mis oli seotud ka põrandaalustega, tõstatab küsimuse, millal sattus Heidemann kaitsepolitsei huviorbiiti.

Juba üheksa kuud enne intsidenti riigikogus, 8. novembri hommikul 1922, vahistati Hans Heidemann kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülema korraldusel kahtlustatuna osavõtus kommunistide põrandaalusest tegevusest. Puudub märge selle kohta, et Heidemanni oleks siiski pikemalt kinni peetud.¹⁰¹ Reigo Rosenthal on oletanud, et ilmselt süüdistusest loobuti, kuna juba novembri lõpus 1922 osales Heidemann üleriigilisel ametiühingute kongressil Tallinnas.¹⁰² Tõenäoliselt see nii ka on, kuna puudub igasugune teave edasiste arengute kohta, ehkki detsembris edastati Heidemanni puudutav uurimismaterjal edasi Tartu-Võru rahukogu prokurööri abile.¹⁰³

¹⁰⁰ II rk 1. istj, protokoll 20, 04.08.1923, 674–675, II rk 2. istj, protokoll 47 (27), 04.12.23, vg 1573–1574.

¹⁰¹ RA, ERA.4454.1.3148, l. 7: Hans Heidemanni palve Tartu-Võru rahukogu 6. jaoskonna rahukohtunikule, 18.03.1923; RA, ERA.952.2.11, l. 18: Heidemann, Hans Hansu p.

¹⁰² Rosenthal, Tamming, *Sõda pärast rahu*, 598–599.

¹⁰³ RA, ERA.952.2.11, l. 18.

Huvipakkuv on, et vahistamine ei kajastu Rahvusarhiivi isikuandmete kartoteegis, täpsemalt kartoteegi kaitsepolitsei tööd puudutavas andmestikus. See annab aluse oletada, et kaitsepolitseil polnud selleks hetkeks Heidemanni vastu vettpidavamaid tõendeid tema seotusest pörandaluste kommunistidega, sest ehkki pärast Heidemanni vahistamist leiti tema korteri läbiotsimisel ka kommunistlikku kirjandust, esitati talle süüdistus hoopis 15 vintpüssipadruni omamise eest,¹⁰⁴ milles ta enam kui aasta väldanud kohtusaaga lõpuks ka süüdi mõisteti.¹⁰⁵

Jälle ilmub Heidemann politseimaterjalidesse 1923. aasta septembris, kui teda süüdistati Tartu AÜKN-i esimehena tööliste rongkäigul korratuste õhutamises. Heidemann olnud korra eest vastutaja septembris 1923 Tähtvere pargis toimunud töölisnoorsoo kõnekoosolekul, kus lubanud noortel rongkäigus tänavail punaste lippude ja plakatitega liikuda ning kõva häälega “Internatsionaali” laulda. Süüdistuse järgi hüüdnud Heidemann koguni “Elagu keelatud rongikäik!”¹⁰⁶ Asja arutamiseni jõuti alles 1924. aasta septembris ning mingite tulemusteni see ei jõudnud.¹⁰⁷

Kaitsepolitsei kartoteegis rongkäigu intsident kajastamist ei leia. Küll figureerib Heidemann kartoteegi andmestikus taas 1923. aasta novembrist pärinevas kirjes, mil tema kohta märgitakse, et ta on Töörahva Ühise Väerinna nimekirjaga riigikogusse valitud riigikogu liige, kontoriametnik, abielus, “pikk, kõhnapoolne, blond” ja tagaotsitav Tallinna tähtsamate asjade 2. jaoskonna kohtu-uurija poolt, süüdistuseks uue nuhtlusseaduse (UNS) paragrahvi 102¹⁰⁸ järgi osalus üle-eestilise kommunistliku salaorganisatsiooni tegevuses.¹⁰⁹ Ilmselt on tegemist tagantjärele tehtud sissekandega, mis võiks pärineda mitte varasemast kui jaanuarist 1924. Eriti võib seda kahtlustada UNS-i süüdistusparagrahvi sissetoomise osas, sest novembrist 1923 osales Heidemann taas riigikogu töös ja mingit süüditut nuhtlusseadustiku järgi pole tema kohta teada. Siiski ka sel juhul näitab

¹⁰⁴ RA, ERA.4454.1.3148, l. 1: Läbiotsimise protokoll, 08.11.1922.

¹⁰⁵ RA, ERA.4454.1.3148, l. 13–14: Protokoll ja kohtu otsus, 4.12.1923.

¹⁰⁶ RA, ERA.4451.1.3028, l. 1–2: Tartu linna politsei 1. jsk ülema protokoll, 02.09.1923.

¹⁰⁷ Kui kohtuasja septembris 1924 Tartu-Võru rahukogus arutama hakati, oli Heidemann juba pöranda all ning kohtuasi pandi tema leidmiseni seisma, lõpetati aga 1925. aasta novembris üldse, vt RA, ERA.4451.1.3028, l. 29: Tartu-Võru Rahukogu 1. jsk rahukohutuniku kohtuistung protokoll, 13.09.1924.

¹⁰⁸ Nimetatud § 102 pärines Vene keisririigi aegsest uuest nuhtlusseadusest (1903), mille Eesti Vabariik oli pärandusena üle ja kasutusele võtnud, ning see käsitles isiku osavõttu ühingu või salaorganisatsiooni tegevusest, mille ülesandeks oli vägivaldselt kukutada kehtivat riigikorda. Pikemat arutelu vt II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 120–128.

¹⁰⁹ RA isikuandmete kartoteek: Heidemann Hans, Hansu p, 12.11.1923.

registreeringu aeg – 12. november 1923 –, et kaitsepolitsei 1923. aasta suvel tekkinud huvi Heidemanni vastu on sügiseks intensiivistunud.

Küllap andis selleks põhjust Hans Heidemanni tegevus, mis oli vahepeal veelgi aktiivsemaks muutunud, leides selleks ajaks põhilise väljundi töölisajalehe toimetamises. 1923. aasta oktoobrist detsembrini püüdis ta käima panna ajalehte Tööliste Lipp,¹¹⁰ millest ilmus üksnes kaks numbrit, enne kui ajalehe järjekordne number detsembris vabariigi ametiasutuste ja ametivõimude kohta valeteadete levitamise põhjendusega arestiti.¹¹¹ Täpsemalt oli probleemse artikli puhul tegemist ülevaatega hiljutisest riigikogu koosolekust, kus kommunistide poolt tõstatati taas kaitsepolitsei kaotamise vajalikkuse küsimus.¹¹² Heidemann tegi ka ise varjunime “Mephisto” all töölisajakirjandusele kaastööd.¹¹³

Lisaks sellele kandideeris Hans Heidemann 1923. aasta sügistel kohalike omavalitsuste valimistel Tartu linnavolikogusse TÜV, Tartu Töölisühisuste Kesknõukogu, ETP, Tööliste Ühisuste ja Tööliste Vanemate ühisenimekirjaga. Kuna nende asutuste juhtpositsioonidel olid enamasti ühed ja samad inimesed, oli kokkuvõttes tegemist kompartei juhitud aktsiooniga. Nimekiri osutus populaarseks ning sisuliselt võitis valimised, saavutades rohkem kui 5000 häälega 60-liikmelises Tartu linnavolikogus 15 saadikukohta. Nimekirja esinumbrina pääses linnavolikokku ka Hans Heidemann.¹¹⁴

Kui ajakirjandus 1923. aasta lõpul lahkuva Tartu linnavolikogu viimaseid istungeid kajastas, on ka seal volikoguliikmena nimetatud Hans Heidemanni. Mäletatavasti ta 1921. aasta kohalike omavalitsuste valimistel EISTP põhinimekirjas linnavolikogusse ei pääsenud, ent võimalik, et jõudis sinna hiljem asendusliikmena. Igatahes osales Heidemann 1923. aasta detsembri lõpus Tartu linnavolikogu koosolekuil. Volikogu tegevust kajastanud ajakirjanik on nimetanud Heidemanni “naljameheks “kaugelt maalt””, viidates tema samaaegsele tööpostile riigikogus, ning tema sõnavõtte “kommunist Heidemanni “võõrusetendusteks””, osutades Heidemanni suurele aktiivsusele aastaaruande jm küsimuste kommenteerimisel, kus Heidemann paistis silma tähelepanuväärse ebakompetentsusega põhjusel, et ta ei olnud Tartu linnavolikogu tegemistega lihtsalt kursis, kuna “ei olnud teda veel

¹¹⁰ RA, ERA.1.7.241, l. 420: Hans Heidemanni teadaanne Siseministeeriumile, 27.10.1923.

¹¹¹ RA, ERA.71.1.597, l. 26: Siseministri määrus, 14.12.1923.

¹¹² RA, ERA.71.1.597, l. 7–7p: Kaitsepolitsei Tallinna jsk ülem Kohtupalati prokuröridele, 28.12.1923.

¹¹³ K. Tammistu, “Saarlaste Matsist Sõnumini”, *Legaalne revolutsiooniline töölisajakirjandus kodanlikus Eestis (1920–1924)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 106.

¹¹⁴ RA, ERA.3021.1.208, l. 108.

ühelgi eelmisel koosolekul märgatud. Teadupärast on ta aga linnavolikogu liige ikka olnud”.¹¹⁵

Hans Heidemann oli üks neist TÜV nimekirjas parlamenti valitud riigikogu liikmetest, keda 1924. aasta 21. jaanuari õhtul üle Eesti toimunud kommunistide arreteerimisel ei vangistatud. Väidetavalt pääses ta täiesti juhuslikult, kuna viibis vanematekodus Taageperal. Küll vahistati kodus Valgamaal tema vend Ernst Heidemann.¹¹⁶

Pärast jaanuaris toimunud arreteerimisi läks Hans Heidemann põranda alla. Hilisematest süüdistusdokumentidest võib lugeda, et ta jätkas seal EKP vastutava organisatorina Tartu Töölisühisuste Kesknõukogu juhatuse, selle noortekomisjoni, Tartu Töölisnoorsoo Ühingu, spordiseltsi Herkules juhatuse ja Tartu linnavolikogu TÜV rühma instrueerimist, tehes seda vastavalt Tallinnast saabuvatele juhtnõoridele. Nii näiteks saatis Heidemann Tartu linnavolikogu TÜV rühma liikme Emmeline Toominga kaudu rühmale ettepanekuid, mida volikogu istungitel esitada. Lisaks asus Heidemann Lõuna-Eestis organiseerima relvastatud lööksalku, mis olid mõeldud teostama riigipööret Tartus ja laiemalt Lõuna-Eestis.¹¹⁷

Teadmata on, kas eksisteerib materjale, mis valgustaksid Heidemanni otsesuhtlust EKP KK liikmetega põranda all viibimise ajal, s.o jaanuarist septembrini 1924. Sellised allikad võiksid anda parema ülevaate Heidemanni tegevusest, instruksioonidest, instrueerijatest ja ülesannetest, mis võiks omakorda anda aimu sellest, kui autonoomne oli Heidemann oma tegevuses ning kellele ja kui tihti ta pidi aru andma. Materjal võiks heita paremat valgust ka riigipöörde ettevalmistamisega seonduvale Lõuna-Eestis. Seda pole senise uurimistöo raames õnnestunud leida, mistõttu

Joonis 9. Hans Heidemann 1923. aastal (RA, ERAF.2.1.965, l. 1).

¹¹⁵ “Tartu teated. Wana linnavolikogu wiimased päewad”, *Postimees*, 30.12.1923.

¹¹⁶ Siivas, *Lõpuni kindel*, 26.

¹¹⁷ RA, ERA.927.1.324, l. 7.

pole võimalik ka öelda, mis ajast Heidemann õigupoolest parteiorganisaator oli. Kas ta sai selleks 1924. aastal, kui kommunistide read olid oluliselt hõrenenud, või varem? Näiteks lubavad Arnold Veimeri mälestused Heidemannist, kes tegi talle 1923. aasta sügisel ettepaneku hakata parteiorganisaatoriks Lõuna-Eestis, oletada, et Heidemann pidi enne olema juba EKP organisaator.

Praeguse uurimisseisu juures on Heidemanni tegevus 1924. aasta jaanuarist septembrini mingil kujul jälgitav hilisema kohtuprotsessi dokumentatsiooni kaudu, mõned viited tema tegevusele annab omaaegne ajakirjandus. Seal väideti, et Heidemann olevat tõepoolest olnud juba jaanuaris isikute nimekirjas, kes tulnuks arreteerida, kuid nii Heidemannil, Reesenil kui veel mõnel õnnestunud põgeneda väidetavalt Nõukogude Venemaale, kus Heidemann märtsis “oma “kursuse” lõpule viia” jõudnud, misjärel saadetud ta tagasi Eestisse, nüüd juba varustatud täpsete juhtnõõridega Jaan Anveltilt.¹¹⁸

Teisal kirjutati ajakirjanduses hiljem, et ehkki algul usuti olevat Heidemann Nõukogude Liitu põgenenud, selgus, et ta oli hoopis Lõuna-Eestis kommunistide tegevust juhtima asunud. Väidetavalt kavandas kaitsepolitsei Elva jaamas ka Heidemannile varitsuse, sest seal teati teda oma kontaktisikuga kohtuvat, kuid kinnivõtmise nurjus, kui Heidemann põgenes vastastikuse tulistamise ajal rukkisse.¹¹⁹ 13. juulil 1924 tundsid kaitsepolitsei ametnikud Hans Heidemanni ära Tartu lähedal Riia maanteel, kuid Heidemannil õnnestus taas põgeneda.¹²⁰

Kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülem Rudolf Bachmann väitis hiljem kohtuprotsessil nähtavasti agentuurandmeile toetudes, et 1924. aasta suvel käinud Heidemanni Tartus instrueerimas Otto Rästas.¹²¹ Seda on sama raske kontrollida kui Bachmanni teisi väiteid, kuid see pole võimatu. Kas võib oletada, et Heidemann ei suhelnud otseselt Nõukogude Liiduga? Midagi sellist joonistub välja ka süüdistusmaterjalist: ettevalmistused mingisuguseks väljaastumiseks küll käisid, kuid nende mastaap polnud kõigele vaatamata eriti ulatuslik.

¹¹⁸ “Põrandaalune kommunist H. Heideman tabatud”, *Vaba Maa*, 23.09.1924.

¹¹⁹ “Kes on kommunist Heidemann? Kommunistide tabamise puhul Tartus”, *Rahvaleht*, 24.09.1924

¹²⁰ RA, ERA.927.1.325, l. 442.

¹²¹ RA, ERA.3704.1.350a, l. 62: [Sõjaväeprokuröri märkmed] kommunistlikus tegevuses süüdistatud Hans Heidemanni kohtuprotsessilt, 18.07.1925.

Heidemanni lööksalklaste ehk nn 78 kohtuprotsess

Kaitsepolitsei vangistas Hans Heidemanni 18. septembril 1924 Tartus Jakobi tn 39 korteris. Korterisse jäetud valveposti otsa komistasid üksteise järel mitu Heidemanni kullerit, kes samuti vahistati, neist hargnesid niidid järgmiste isikuteni ja septembrist detsembrini 1924 vangistati kokku mitukümme inimest, kelle seas olid nii lendlehtede levitajad, kullerid kui ka erinevad Heidemanni varjajad.¹²²

Heidemanni taskust leiti kirjavahetus “Dantoniga”. Selle varjunime varjus töötas Heidemanni heaks Tartu Töölisühisuste ja Kesknõukogu Noortekomisjoni liige Elmar-Johannes Kauer,¹²³ kelle tunnistus koos Heidemanni juurest leitud paberitega avas Heidemanni tegevuse relvastatud lööksalkade moodustamisel.¹²⁴ Kauer paistab olevat Heidemannile olnud üks noorteorganisatsioonidest tuttavaid kaastöölisi, EISTP ja tööliisppordiseltsi aktivist.¹²⁵ Kaueri tunnistuse järgi võttis põranda all olev Hans Heidemann temaga ühendust mais 1924, Heidemanni juhtnõõride järgi tegutses Kauer konkreetset võitluskolmikute loomisega alates 1924. aasta augustist. Seejuures teinud Heidemann Kauerile ülesandeks valida 10 isikut, kes pidid igaüks omakorda valima kaks usaldusväärset inimest. Nii pidi moodustatama 10 võitluskolmikut. Augusti lõpul kohtus Kauer Heidemanniga Tähtvere mõisa maadel, kus Heidemann seletanud, et kolmikuid on vaja peagi läbiviidava riigipöörde juures, kus need pidanuksid koos sõjaväelaste

¹²² RA, ERA.927.1.325, l. 442–442p.

¹²³ Elmar-Johannes Karl-Juliuse p Kauer (1904–48) oli Tartu AÜKN-i noortekomisjoni esimees ja spordiseltsi Herkules juhatause liige, Eestimaa Töölisühisuste Üldliidu Tartu osakonna liige. Organiseeris maatöölise ametiühisusi, propageeris TÜV platvormi, levitas riigivastaseid üleskutseid. Arreteeriti 27.01.1924, vabastati ajutiselt märtsis 1924 politsei valve alla, vangistati uuesti oktoobris 1924. Sügisel 1924 tunnistas Heidemanni vastu, sidudes Heidemanni võitluskolmikute moodustamisega. Mõisteti 149 protsessil 15 aastaks sunnitööle. Märtsis 1925 võttis Heidemanni vastu antud tunnistuse tagasi, mõisteti ka 78 protsessil 15 aastaks sunnitööle. Vabastati 22. veebruaril 1926. Töötas Tallinnas esperantolektorina, emigreerus 1941 Saksamaale, kus jätkas tegevust esperantistina. Suri Aschaffenburgis, seal tegutses temanimeline esperantoklubi, vt RA, ERA.1868.1.725, l. 3: Tartu Tähtsamate Asjade Kohtu-Uurija määrus, 7.10.1924; l. 11: Tartu-Võru rahukogu prokurör Tartu vangimaja ülemale 25.08.1925; RA, ERA.927.1.324, l. 31p-32, 42-42p: süüdistusakt, 13.06.1925, RA, ERA.1868.1.724, l. 1: Teated vangi Kauer, Elmar-Johannes Karli p. kohta; l. 7: Tallinna Tähtsamate Asjade Kohtu-uurija määrus, 14.03.1924; RA, ERA.927.1.325, l. 86–87: Kohtuotsus, 25.07.1925; *Enciklopedio pri la Estona Esperanto-movado = Eesti esperanto-liikumise entsüklopeedia*, toim. Jaan Ojalo (Tallinn: Esperanto-Asocio de Estonio, 2000), 35.

¹²⁴ RA, ERA.927.1.325, l. 442.

¹²⁵ RA, ERA.949.2.224, l. 1: Tunnistus, 10.10.1923; l. 10: Töölis-spordiselt “Herkules” liikmekaart nr 1, Elmar Kauer, 10.06.1923; l. 11: EISTP noorteosakonna liikmepilet, Elmar Kauer, 18.03.1923.

ja töolistega asutusi üle võtma. Kaueri kahtlustele vastanud Heidemann, et ta olla leidnud palju ohvitsere, kes riigipöörde läbiviimisel abiks tulevad, samuti pidi appi tulema soomusrong. Heidemann lubanud muretseda ka sõjariistu. Kauerile teinud ta siiski täiendavalt ülesandeks otsida sõdureid, kes väljaastumises osaleks, samuti kuulata järele, kes müüks vintpüsse, sest Heidemann oli valmis neid ostma. Kui Kaueri tunnistuse järgi tekitanud Heidemanni sõnad riigipöördest Kaueris umbusku, siis samavõrd fantaasiaküllane oli Kaueri enda informatsioon Heidemannile: edaspidises kirjavahetuses, mida Kauer Heidemanniga pidas, lubas ta septembri keskpaigas, et peagi on kolmikutena koos juba kuni 100 inimest.¹²⁶

Hiljem Kauerilt konfiskeeritud paberite hulgas oli ka tööliisspordiselti Herkules liikmete nimekiri kokku üle 70 nimega, kellest 10 on eraldi numbritega ära märgitud, pole selge, kas Kaueri enda või politsei poolt. Enamus nimedest klapiivad Kaueri poolt esitatud kolmikute juhtide nimedega,¹²⁷ millest võib teha ühese järelduse: tööliisspordiseltid olid üheks platvormiks, millelt riigipöörde plaanimisel osalisi värvati. See pole ka ime, arvestades, et Herkules oli üks neist organisatsioonidest, mis oligi asutatud kommunistide mõjualusena ning millele Heidemann jagas ka põranda alt suuniseid.

Kui Kauer oli 1924. aasta sügisel olnud üsna avameelne oma tegevuse kirjeldamisel lööksalkade moodustajana, siis järgmise aasta märtsis toimunud ülekuulamise muutis ta varem antud tunnistust, väites, et kokusaamistel osales ja lööksalku formeeris ta üksi, keeldudes teisi nimesid nimetamast.¹²⁸

Heidemanni konspiratiivkorterist leiti ka EKP Tartu komitee kassaraamat ning Tartu, Võru ja Valga rajooni Punase abikomitee kassaraamatud 1924. aasta kohta, kuhu Heidemann oli jaanuarist septembrini regulaarseid sissekandeid teinud. Leiti ka aruandeid ning üleskutseid, kõnekavu, ettekirjutusi sõjaväeliste teadete kogumise kohta,¹²⁹ mis sidusid Heidemanni EKP tegevusega. Heidemann oli sisse seadnud nii täpse arvepidamise, et see võimaldas tema tegevust dokumenteerida peaaegu samm-sammult. Ka sõjaväeprokurör osutas kohtus sellele, et “[...] siin annab ennast igal pool tunda mitte see arvatav “tööline”, milles Heid. ise räägib, vaid just “kantselei ametnik” mis tema tegelikult on. Isegi oma aruannetest jättab ära kirju väljasaadetud kirjadest [...]. Puudub ainult et oleks sisseseatud olnud

¹²⁶ RA, ERA.927.1.325, l. 443–443p.

¹²⁷ RA, ERA.949.2.224, l. 3–4: S.S. Herkules [liikmete nimekiri], dat-ta.

¹²⁸ RA, ERA.927.1.324, l. 31p–32.

¹²⁹ RA, ERA 927.1.325, l. 442.

lauajuhend ja kaastegelaste kohta alfabeedi raamat, siis oleks siin täielik pörandaalune bürookraat.¹³⁰

Lisaks Kauerile oli Heidemanni lähemaks abiliseks kooliõpetaja Voldeemar Telling, kes oli aasta varem õhutanud kommunistlikke meeleolusid Petseri gümnaasiumi õpilaste seas, kust ta seetõttu vallandati. Telling tegeles ka 1924. aastal Petserimaal relvade muretsemise, Nõukogude Liidus asuvate partei liikmetega sidepidamise ja üle piiri pääsemise võimaluste uurimisega. Kauer valis sobivaid isikuid lööksalkade ja kolmikute juhatajateks ja tegeles reaalselt salkade moodustamisega.¹³¹

Vähene säilinud kirjavahetus partei kõrgemate funktsionääride vahel heidab mõningat valgust ka 1924. aastal EKP-s valitsevale olukorrale ning selle põhjal jääb mulje, et tendentsid polnud lootustandvad. Näiteks pärineb augustist 1924 tõenäoliselt Rudolf Vakmani kiri Otto Rästasele, kus esimene märgib, et “Eestist ületulijate arv kasvab kohutavaks. WB-s [Välismaa Büroos¹³² – MLT] käib neid nüüd iga päev 2–4 tükki. Praegu kõlistati Kingissepast, et seal on ületulijaid “na litso” kinni tänase päeva peale üle 60-ne. Nädal tagasi oli neid seal 40.”¹³³ Kolmikute moodustamisest kõneles ka kiri EKP KK-lt Heidemannile 1924. aasta maist, millele Bachmann viitas hiljem oma tunnistuses ja mis oli lisatud asitõendite hulka.¹³⁴

Heidemanni kirjavahetuspunkti pidaja Adeele Marguse kaudu, kelle venda Reinhold Margust teadis Heidemann varasemast, 2. diviisi intendantuuris töötamise ajast, tuli ilmsiks veel Heidemanni teine (õigemini juba kolmas) tegevusala: lisaks parteilisele organiseerimistöole oli Heidemann kogunud pikemat aega teateid sõjaväe kohta, kasutades selleks 2. diviisi intendatuuri tuttavat August Hechti.¹³⁵ Hecht arreteeriti 21. septembril 1924 oma korteris ning ta tunnistas end ülekuulamisel “välisriigi agendile salajaste sõjaväeliste teadete edasiandmises” ka süüdi, seletades lisaks, et ta oli astunud vabatahtlikuna Vabadussõtta ning jäänud 2. diviisi intendantuuri.

¹³⁰ RA, ERA.3704.1.350a, l. 64: [Sõjaväeprokuröri märkmed] kommunistlikus tegevuses süüdistatud Hans Heidemanni kohtuprotsessilt, 16.07.1925.

¹³¹ RA, ERA.927.1.324, l. 11p–12; RA, ERA.927.1.325, l. 445p, 452p; RA, ERA.1108.3.272, l. 1.

¹³² EKP Välismaa Büroo oli EKP KK struktuurne osa, selle liikmed olid kõik need EKP KK liikmed, kes tegutsesid Eestist väljaspool. Sisuliselt oli see EKP välisesindus, kes suhtles Kominterni Täitevkomitee, VK(b)P Keskkomitee jt-ga, ning muuseas tegutses EKP-le rahalise toetuse hankimisega. Vt nt O. Kuuli, V. Toom, “EKP Keskkomitee Välismaa Büroo (1919–1937)”, *Tõid EKP ajaloo alalt*, IV (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 107–111.

¹³³ RA, ERAF.6495.5.4, l. 7: R[udolf] W[akman]? Otto Rästasele?, 20.08.1924.

¹³⁴ “Heidemanni lööksalga protsess”, *Vaba Maa*, 17.07.1925.

¹³⁵ RA, ERA.519.2.221, l. 1080: P/k nr 163, palgaleht mai kuu eest 1920. a, 05.06.1920; RA, ERA.957.12.549, l. 27: August Madise p Hechti ülekuulamisprotokoll, 21.09.1924, ärakiri ärakirjast.

tuuri vanemkirjutajana teenistusse ka pärast demobiliseerimist. 1922. aastal ilmunud välja Hans Heidemann ning teinud ettepaneku astuda parteisse, millest Hecht keeldunud. Seepeale toonud Heidemann Hechtile 2000 marka, nimetanud seda partei määratud abirahaks ning küsinud andmeid 2. diviisi sõdurite meeleolude ja koosseisu kohta. Iga kuu saadeti väeosadest intendantuuri salajasi teateid väeosades toidul olevate inimeste ja hobuste kohta ning Heidemanni veenmisele järele andes hakanudki Hecht septembrist 1922 kuni maini 1923 teateid kopeerima, hiljem viis ta need otse Vene saatkonda, saades saatkonnast 4000 marka. Kui pärast Heidemanni põranda alla kadumist püüdnud Hecht teateid mitte enam edastada ja paar kuud vahele jättis, ilmunud Heidemann isiklikult kohale ja nõudnud selle tegevuse jätkamist.¹³⁶ Kuigi Heidemann tunnistas, et tegeles Tartus tööliikumise organiseerimisega III Internatsionaali vaimus, saades elamisraha EKP KK-lt, lükkas ta andmete kogumise süüdistuse tagasi.¹³⁷

Heidemanni lööksalka kuulumise süüdistus esitati kokku 54 isikule, üldse anti sõjaministri käskkirjaga 13. juunist 1925 sõjaringkonnakohtu alla 78 isikut, süüdistades peaaegu kõiki (paari erandiga) eelkõige UNS-i paragrahvi 102 alusel.¹³⁸ Sõjaringkonnakohtu väljasõiduistung peeti Tartus kuu aega hiljem 10.–22. juulini 1925.¹³⁹

Heidemanni süüdistus koosnes kokku neljast osast. Põhiosa moodustas tema tegevus EKP Tartu põrandaaluse komitee juhina, kus ta Tallinnast, s.o EKP KK-st tulevate juhtnõõride, rahalise toetuse ning kirjanduse abil suunanud rea ametiühinguorganisatsioonide ja Tartu linnavolikogu TÜV rühma tegevust. Heidemannile pandi süüks veel otseselt salajaste lööksalkade organiseerimist ja neile relvastuse hankimist, mis oli osa EKP KK korraldusest avalikku mässu kavandada. Süüdistuses väideti, et mäss pidi esialgsete kavade järgi aset leidma Venemaa oktoobripöörde aastapäeval, ent Heidemanni lööksalklaste vahistamise tõttu lükkus mõnevõrra hilisemaks.¹⁴⁰ Kolmas süüdistuspunkt puudutas teadete kogumise korraldamist Nõukogude Venemaa jaoks Hechti ja teiste osalusel. Viimaks süüdistati Heidemanni kõigist teistest eraldi selles, “et tema 1919 a. sõja ajal Venemaaga Eesti Vabariigi piirides, olles Eesti Vabariigi kodanik ja seistes Eesti sõjaväeteenistuses esmalt Peipsi Rannakaitse pataljonis ja selle järele 2. diviisi

¹³⁶ RA, ERA.927.1.324, l. 12p–14.

¹³⁷ RA, ERA.927.1.324, l. 12–12p.

¹³⁸ RA, ERA.927.1.324, l. 37–41p; RA, ERA.927.1.324, l. 2–2p; Sõjaministri k/k nr 289, 13.06.1925 Tallinnas. Vt ka viidet 108.

¹³⁹ RA, ERA.927.1.325, l. 1–11; Protokoll 10.–22. juulist 1925. a. Sõjaringkonnakohtus Tartus avalikul kohtuistungil.

¹⁴⁰ RA, ERA.927.1.324, l. 7.

Intendandi valitsuses, teadvalt ja tahtvalt kaasaaitas välisriigile – Nõukogude Venemaale – tema vaenulises sõjategevuses Eesti Vabariigi vastu, toimetades Nõukogude Venemaa kasuks Eesti sõjaväes salakuulamist ja vastavaid sõjalisi teateid, vaenlasele edasi andes.”¹⁴¹

Kui kolm esimest süüdistuspunkti olid vähema või suurema selgusega mitmest allikast kinnitatud, lisaks oli olemas Heidemanni enda põhjalik arvepidamine, mis tema tegevust võrdlemisi hästi valgustas, ning nende punktide lahti kirjutamisele ja seoste näitamisele kulutati ka palju paberiruumi, siis problemaatilisem oli viimane süüdistuspunkt – sõjaväelasega Vabadussõja ajal Nõukogude Venemaa kasuks sõjaliste teadete kogumine ja edastamine. Viimane süüdistuspunkt näib olevat tulnud üllatusena ka Heidemannile endale. Kui muidu olid tema vastused demonstratiivsed ja väljakutsuvad, kasutades muuseas 149 protsessi mitme kohtualuse lauset sellest, kuidas ta end kodanluse klassikohtu ees süüdi ei tunnista, olid viimase punkti osas tema kommentaarid paljusõnalisemad ja meeleheitlikumad, aga suhtumine tõsisem.¹⁴² Heidemanni suhtumise muutumise noppis üles ka ajakirjandus, märkides, et viimase seletuse andnud Heidemann “äärniselt närvilise ägedusega”, kommenteerides, et see oli igati arusaadav, kuna “kui süüdistus sõjaaegse salakuulamise kohta püsti jääb, on süüdlasele surmanuhtluse määramine kohtu poolt paratamatu”.¹⁴³

Heidemanni tegevuse kohta Peipsi rannakaitsepataljonis andis tunnistuse sõjaväeametnik Puusepp, kelle otseses alluvuses oli Heidemann töötanud 2. diviisi intendantuuris 1920. aasta augustist kuni 1921. aastani, seega mitte vahetult rannakaitsepataljoni teenistuse ajal. Sellegipoolest lükkas Puusepp ümber eelnevad väited, nagu oleks Heidemann rannakaitsepataljonist välja heidetud.¹⁴⁴ Ka siinses biograafilises ülevaates ei ole õnnestunud leida Heidemanni rannakaitsepataljonist väljaheitmisega mingit seost. Tema karjäär oli arenenud tõusvas joones kuni 1920. aastani. Puusepp teadis

¹⁴¹ RA, ERA.927.1.325, l. 454: Süüdistusakt Hans Heidemann'i ja tema kaudu moodustatud kommunistlise organisatsiooni asjus, 13.06.1925, Tallinnas.

¹⁴² “Heidemanni lööksalga protsess”; vrd RA, ERA.3704.1.350a, l. 3.

¹⁴³ *Vaba Maa*, 14.07.1925. Heidemanni üllatus tekitab omakorda küsimusi, sest kui ta 1924. aasta oktoobris püüdis Tartu maakonnnavanglast välja saata salakirja parteikaaslastele, kus kinnitas võitluskolmikute püsimist, oli ta oma võimaliku käekäigu osas meelestatud võrdlemisi negatiivselt, kartes just surmanuhtlust, nimetades ainsa pääseteena enda välja vahetamist Nõukogude Liitu. Selgusetuks jääb, kas Heidemann on olnud kirjas oma väljendusis lihtsalt teatraalne, sest ei uskunud Eesti vabariigi kohtusüsteemi või oli tal oma Vabadussõja aegse tegevuse osas reaalselt midagi karta. Kirjasaatmise katse ebaõnnestus, selle dešifreerisid hoopis Kapo ametnikud, ning kiri lisati süüdistusmaterjali hulka, vt RA, ERA.927.1.234, l. 23p.

¹⁴⁴ RA, ERA.3704.1.350a, l. 31–31p.

ka Heidemanni teenistusest kirjutaja ja hiljem raamatupidajana Vorbuse mõisas, kuid ei osanud öelda Heidemanni Vorbuselt lahkumise põhjust.¹⁴⁵

Heidemanni väljaheitmisest oli kõnelenud eelnevalt tunnistajana üles astunud kaitsepolitsei Tartu ülema abi Karl Saag, kes väitis Heidemanni küsimuse peale, kust sellised jutud pärinevad, et seda rääkinud talle leitnant Pedak ja teised, kes rannakaitsepataljonis teenisid.¹⁴⁶ Heidemann ise eitas enda pataljonist väljaheitmist, täpsustades, et ta käis puhkusel ja tagasi tulles oli pataljon likvideeritud ning ta viidi üle 2. diviisi intendantuuri nagu kõik kirjutajad.¹⁴⁷ Heidemanni sõnu kinnitavad juba eelpool käsitletud arhiiviallikad.

Peamine, tegelikult ka ainus tunnistaja, kes Heidemanni 1919. aasta tegevusest kõneles, oli kaitsepolitsei Tartu jaoskonna ülem Rudolf Bachmann, kes tunnistajana 16. juulil 1925 väitis: “Heidemann toimetab salakuulamist minu teadete järele juba 1919 a. Hecht seletas. Sõja ajal oli tema otsekoheses ühenduses olnud Vene armeega.”¹⁴⁸ Bachmanni teated äratavad kahtlust ses osas, et nagu eelnevalt märgitud, töötasid Hecht ja Heidemann koos alles 1920. aasta kevadest, mispärast pole võimalik, et Hecht osanuks kirjeldada Heidemanni varasemat tegevust, vähemalt mitte vahetult. Lisaks ei tule 1919. aasta salakuulamise temaatika välja ka Hechti 1924. aasta sügisel antud ütlustest, millest on säilinud protokoll. Toona Bachmann isiklikult Hechti ülekuulamise juures ei viibinud.¹⁴⁹ Muidugi ei saa välistada, et Bachmannil võis lisaks olla Hechtiga vestlusi, mida ei protokollitud. Samuti ei saa välistada Heidemanni ja Hechti eelnevat tutvust väljaspool 2. diviisi intendantuuri.

Bachmanni tunnistus 16. juulist 1925, mida on refereeritud ajakirjanduses, toob esile veel väite, justkui oleks Heidemann salaorganisatsiooni tähtsama isikuna püüdnud “teenistusse astuda riigikaitse asutusse, nõnda teenis ta vastutavate kohtade peal politseis ja kaitseväes, ilma et keegi teda oleks kahtlustada võinud”.¹⁵⁰ Kui konkreetsetest viidetest algallikale jäi puudu, viitas Bachmann agentuurandmeile, mida teadupärast polnud kohtul võimalik kontrollida.¹⁵¹ Ka siin tekib jälle küsimus, kas Bach-

¹⁴⁵ RA, ERA.3704.1.350a, l. 31p.

¹⁴⁶ RA, ERA.3704.1.350a, l. 12; *Vaba Maa*, 14.07.1925.

¹⁴⁷ RA, ERA.3704.1.350a, l. 12, 31p. Tõepoolest leidub Peipsi rannakaitsepataljoni dokumentatsioonis märges selle kohta, et haigestunud Hans Heidemann saadeti 2. Tartu Sõjaväe Haigemaja arstide komisjoni otsusel kaheks kuuks puhkusele, vt RA, ERA.577.1.21, l. 472: Tunnistus [dateeritud sisu järgi] juuli 1919.

¹⁴⁸ RA, ERA.3704.1.350a, l. 48p–49.

¹⁴⁹ RA, ERA.957.12.549, l. 29.

¹⁵⁰ *Vaba Maa*, 17.07.1925.

¹⁵¹ *Vaba Maa*, 18.07.1925.

mann ei ürita viia Heidemanni poliitilist tegevust varasemale ajale, kui see tegelikkuses oli. Tema väited ei mõju Heidemanni tegevust laiemalt vaadates usaldustäratavalt ega sobitu tegevusmustrisse. Näiteks võib praeguse uurimisseisu juures väita, et kui Heidemann oleks olnud aktiivne alates 1919. aastast või varem, pole loogiline tema absoluutne eemalejäämine Krookuse luurevõrgustiku tegevusest ja sellega seoses oleks pidanud tema tegevus avalikuks tulema juba palju varem ehk 1920. aasta sügisel, nagu juhtus Krookuse ja teistega. Arvestades, millises seisus oli pärast 1920. aasta sügise sissekukkumisi nii kommunistide Lõuna-Eesti organisatsioon kui ka nende luurevõrk, tundub pigem tõenäoline hüpotees Heidemannist kui kommunistide piirkondliku võrgustiku uuesti ülesehitajast ja tema aktiivse tegevuse aeg langeb pigem 1922. aastale, varem pole tema poliitilisest tegevusest lihtsalt mitte midagi teada.

Kõige kaalukamaks argumendiks Heidemanni 1919. aasta luuretegevuse poolt võib pidada Bachmanni väljakäidud väidet, et ta sai infot Heidemanni kohta ühelt Venemaalt ületulnud sealse luureosakonna agendilt, täpsustades, et “Vene ajal olnud see isik ohvitseriks; hiljem, peale Venemaale tagasiminekut, lasti ta Venemaal maha.”¹⁵² Kui Heidemann sõja ajal luurega tegeles, võis tema tegevuse kohta tõesti andmeid olla just luurevaldkonna töötajatel, ehkki vastuseta jääb sel juhul küsimus, miks algul tõi Bachmann Heidemanni luuretegevusele viidates sisse Hechti informatsiooni ja alles seejärel info agendi kohta.

Bachmanni osutatud isik oli Sergei Kuuskler, kes oli töötanud Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luurevalitsuse informatsiooni- ja statistikaosakonna ülemana ning 1921. aasta veebruarist kuni maini andnud Petrogradi kontroll-opteerimiskomisjoni juures töötanud kaitsepolitsei ametnikule opteerimisloa eest üle rea luureandmeid, mis väidetavalt olnud ka väärtuslikud. Kuuskler pääses seejärel Eestisse ning töötas mõnda aega 1921. aastal kaitsepolitsei kaastöölisena, seejärel sõjaväeluures, kuid on osutatud ka ametkonnasisestele kahtlustele Kuuskleri suhtes, et tegu võis olla topeltagendiga. Väidetavalt andis ta 1921. aastal teateid ka Tartu põrandaaluste kommunistide kohta, mis viis Tartus EKP organisatoori August Subi jt vahistamiseni (vt eespool). Kuuskler tapeti peagi tõenäoliselt Nõukogude agentide poolt, kuid pole täpselt selge, millal.¹⁵³ See tekitab lisaküsimuse tema võimalikust infost Heidemanni kohta, kuna pole teada, millal ta võis üldse mingit infot sellest edastada. Eriti, kui Heidemann ei paista 1921. aastal olevat võimude huvipiirkonda kerkinudki. Kas

¹⁵² *Vaba Maa*, 17.07.1925.

¹⁵³ Rosenthal, Tamming, *Sõda pärast rahu*, 327–329, 438–441, 548–554, 686.

Kuuskleri infoga võis olla seotud Heidemanni arreteerimine novembris 1922? Miski sellele otseselt ei viita.

Ka ei viita ükski kaitsepolitsei kartoteegi kirje sellele, et seal oleks Heidemanni seoses tema 1920. aastate eelse tegevusega silmas peetud. Andmeid luuretegevusega seonduvast on vähe säilinud,¹⁵⁴ mistõttu pole mingi Heidemanni tegevust avava materjali leidmine, juhul, kui seda üldse eksisteerida võis, eriti tõenäoline. Pole ka võimatu, et esitatud teadete näol võis olla tegu Bachmanni enda tugeva veendumusega Heidemannist kui salakuulajast, mida ta agentuurandmetele viidates legitimeeris. Esines ju tema tunnistuses muidki ebakõlasid, näiteks väitis ta olevat ühe kohtualuse Sinaida Kullami saadetud Eestisse Kominterni Eesti seksiooni (ehk EKP) poolt, kuid ei osanud midagi asjalikku vastata kaitse täpsustusele, et Kullam oli Eestisse saabudes 12-aastane jne.¹⁵⁵

Jääb üle mõnda, et kuigi Heidemannil oli tema ametikohtadest tulevalt võimalus Vabadussõja ajal luuramisega tegeleda, ei tule selle osas kuskilt mingit täiendavat teavet välja, mis kinnitaks, et ta seda võimalust oleks realiseerinud. Tema võimaliku huvi pahempoolse poliitika vastu ulatumine maailmasõja-eelsesesse aega, mille kohta justkui oleks paarist allikast andmeid, ei ole iseenesestmõistetavalt piisavaks argumendiks, et Heidemanni võiks luuretegevusega seostama hakata. Lõpuni jääb selgusetuks, miks peeti vajalikuks just siis – 1925. aastal – Heidemanni-vastase Vabadussõja-aegse luuresüüdistusega välja tulla, kui Bachmann väitis, et seda oli talle rääkinud just Kuuskler ja tõenäoliselt juba umbes neli aastat varem.

Ka oma kohtuprotsessil öeldud lõppsõnas pühendas Heidemann suure osa energiast just luuresüüdistusele, kommenteerides: “Naljakas on mulle, pean niipalju sõnu kulutama asjadest, mida ma ise teinud pole. Seda sunnib eluinstinkt ja elualalhoidmise tung. Mõistke mind süüdi kõige raskema karistusega vabariigi vastases kihutustöö tegemises, kuid surra asjade eest, mida pole toime pannud, ei taha ja niisugust kohtuotsust ei soovi vastu võtta. Loodan, et kodanline kohus jõuab vahet teha tõsiasjade ja väljamõelduste vahel. Olen veendunud töölisliikumisesse teadmisega, et üldistes huvides kogu ühiskonna eest elada on ikkagi midagi suuremat, kui isiklised läbielamised. On katsutud käesoleva protsessiga töölisliikumist mudaga määrada, kuid loodan, et töölisliikumine läheb ikka oma soodu määrimatult ja puhtalt sellepeale vaatamata edasi.”¹⁵⁶

¹⁵⁴ Rosenthal, Tamming, *Sõda pärast rahu*, 325.

¹⁵⁵ “Heidemanni lööksalga protsess”; vrd RA, ERA.3704.1.350a, l. 51p.

¹⁵⁶ “Kommunistide suurprotsess Tartus. Protsessi 9. päew”, *Päevaleht*, 22.07.1925.

Kogu 78 protsessil mõisteti riigivastasest tegevusest osavõtus, mis hõlmas erinevate organisatsioonide kaudu EKP heaks tegutsemist ja lendlehtede levitamist, kokku süüdi 70 inimest, kellele määrati erineva pikkusega vanglakaristused. Heidemann mõisteti süüdi kõigis talle esitatud süüdistuspunktides, kaasa arvatud sõja ajal välisriigi kasuks teadete kogumises, mis tõi talle surmaotsuse.¹⁵⁷

Kohtuprotsessil oli oma järelelu, mille põhjuseks see, et riigikogu polnud Heidemanni surmaotsuse kinnitamisega, mis kuulus sõjaministri pädevusse, kaugeltki üksmeelne. Ajalehes spekulceriti võimaliku valitsuskriisi tekke üle, osutades põllumeestekogude ja sotsialistide tõenäolistele erimeelsustele. Viidati tagasi sama aasta aprillikuisele juhtumile, kui valitsus muutis 1. detsembri riigipöördekatsest osa võtnud Saaremaa kommunisti Gustav Ülgeküti surmaotsuse, tehes seda peamiselt sotsiaaldemokraatide pealekäimisel. See tõi kaasa põllumeestekogulastest ministrite Jaan Sootsi ja Karl Einbundi lahkumispalvete esitamise riigivanemale, ent kriisi hoiti siiski ära, Soots ja Einbund võtsid palved tagasi. “Nähtavasti on põllumeestekogud sedakord kindlal seisukohal, et sõjaringkonna kohtu poolt Heidemanni kohta tehtud surmaotsus täidetud saaks,” märgiti ajalehe Vaba Maa veergudel ning tsiteeriti põllumeestekogude häälekandjat Kaja, kus küsiti, kas peagi arutlusele tulevate armuandmispalvete osas “valitsuse enamus kinni peab neist kokkuleppealustest, mis põllumeeste esitajatega tehti riigivaenlaste vastu võitlemise küsimuses ja millest taganemine viimase armuandmise puhul kommunistidele peaaegu oleks võinud valitsuse kriisi esile kutsuda”.¹⁵⁸

Seega on vägagi jälgitav 1. detsembri riigipöördekatse otsene mõju Heidemanni protsessi tagajärgedele: relvastatud väljaastumine tõi kaasa äratundmise kommunistidest lähtuva reaalse ohu olemasolu kohta ja konsolideeris ülejäänud poliitilised jõud, mis viis omakorda poliitilistele kokkulepetele. Heidemanni toetuseks ei astunud seekord otsustavalt välja ka sotsiaaldemokraadid, kes veel 1924. aasta algul olid vangistatud kommuniste parlamendis tarmukalt kaitsnud, olgugi, et nüüd polnud küsimuseks rahvasaadikute vabadusse jätmise või vangistamine, vaid ühe endise parlamendiliikme elu või surm. Õhustiku muutumine tuleb kujukalt esile juba riigikorra kaitse seaduse eelnõu lugemistel riigikogus ja muutusest hoiakuis annab tunnistust seaduse vastuvõtmine veebruaris 1925.¹⁵⁹

¹⁵⁷ RA, ERA.927.1.325, l. 76–87.

¹⁵⁸ “Kas kriisi võimalus? Lahkumineku Tartu “kindral” Heidemannile armuandmise otsustamisel”, *Vaba Maa*, 08.08.1925.

¹⁵⁹ II rk 7. istj, protokoll nr 195 (12), 12.02.1925, vg 609–621; RT, 29/30, 19.02.1925, 146–147.

Kohtuotsuse peale esitas ettenähtud tähtajaks 1. augustiks appellatsioonini kokku 38 süüdimõistetut. Sõjaminister Soots kasutas oma õigust ja kinnitas ise otsuse lõplikul kujul, jättes kassatsioonile käigu andmata, sh muutmata Heidemanni surmaotsust.¹⁶⁰ Nii sündiski, et ehkki ka Hans Heidemanni isa protsessi järel otsuse ümbervaatomist taotles, saates armuandmispalve eraldi vabariigi valitsusele ja apelleerides eriti asjaolule, et kui selline kuritegu nagu Nõukogude Venemaale teadete kogumine sõjajalokorras ka toime pandi, peaks see olema Tartu rahulepingu artikli 10 põhjal kustutatuks loetud,¹⁶¹ lükati tema palve 28. augustil tagasi.¹⁶² Hans Heidemann hukati 29. augustil 1925 Tartust 8 km väljas Ingliseäel¹⁶³ Kõrveküla kruusaaugus. Tema säilmed leiti ja maeti ümber 1941. aasta algul.¹⁶⁴

Kokkuvõtteks

Hans Heidemanni kui ühe nn märterkommunistiks kirjutatu kohta on äärmiselt keeruline välja selgitada tema poliitilise huvi tekkimise tõenäolise aega ja vormi, kuna nõukogude perioodil esitatud väiteid pole viidete puudumise tõttu enamasti võimalik kontrollida ja teave on lünklik. Üldiselt jääb mulje, et radikaalsete poliitiliste huvide tekke aega on püütud kunstlikult tegelikust varasemaks tuua, mis pole tol perioodil kirjutatud kommunistide biograafiate puhul mitte erand, vaid pigem reeglipärane.

Heidemanni puhul on uurimistöo tegemise seisukohalt probleemne veel asjaolu, et tema elulugu ja tegevust puudutav teave on mitmekordselt ideologiseeritud, mis raskendab arhiivimaterjalide ja mälestuste tagant n-ö tõelise Hans Heidemanni esiletulekut. Mälestused on enamasti kogutud või kirja pandud Teise maailmasõja järel, arhiivimaterjal ja omaaegsed kajastused ajakirjanduses on valdavalt seotud lööksalklaste kohtuprotsessiga 1925. aastal, eriti viimased on aga pärit 1. detsembri riigipöördekatse järgesest maailmast, mil Heidemanni nähakse eelkõige 1. detsembri riigipöördekatse kaasosalise ja ettevalmistajana ning terroristina. Sellest

¹⁶⁰ RA, ERA.927.1.325, l. 76.

¹⁶¹ Tartu rahulepingu artikkel 10 järgi amnesteeriti vastaspoole kasuks töötanud sõjavangid ja interneeritud. Hans Heidemann polnud ei üks ega teine, vt Edgar Mattisen, *Tartu rahu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1988), 457.

¹⁶² RA, ERA.927.1.325, l. 133: Kohtuministri ettepanek 15.08.1925 ja Vabariigi Valitsuse otsus 28.08.1925.

¹⁶³ Esineb ka nimekuju Ingliseäel.

¹⁶⁴ RA, ERA.927.1.325, l. 136: Sõjaväe Prokurör Sõja Ringkonnakohtule, 09.09.1925; Siivas, *Lõpuni kindel*, 45; Raendi, *Isikunimelised tänavad Tartus*, 23; VaM, M III-42: Hans Heidemanni ümbermatmine (Ernst Heidemannilt, 1966).

tulenevalt nähakse teda seotuses kõige riigivastasega ega hoita kokku selle algete viimisega võimalikult varasesse aega.

Käesolevast Hans Heidemanni tegevuse rekonstrueerimise katsest torkab silma, et tema radikaliseerumine toimus kiiresti ja oli üsna äärmuslik. Kas seda saab taandada mõnele üksiknimetajale, näiteks puhtalt sotsiaalsele päritolule? Otseselt kindlasti mitte, kuigi sotsiaalne päritolu tuleb küll võimaliku mõjurina mitmel pool esile. Võimalik, et mingit selgust aitaks luua talle lähemate isikute tausta avamine teda ümbritsevates suhtevõrgustikes, eelkõige Stanislava Heidemanni, kelle Eestisse jõudmise asjaolud ja sinne tegevus on üsna ebaselged. Samuti pole praktiliselt midagi teada Heidemanni noorema venna Ernsti tegevusest Vabadussõja ajal. Seoses Heidemanni puudutava kommunistliku partei temaatikaga tuleks lähemalt uurida kommunistide suhtlusvõrgustikke 1920. aastate alguse Tartus ja Tartumaal, eelkõige organisatorite Timse ja Subi kontakte ja suhtlusruumi.

Heidemanni lööksalklaste kohtuprotsessi käik, otsus ja selle järelelu osutavad reljeefselt muutunud suhtumisele kommunistidesse, mis tõusis riigipöördekatse-järgsetes oludes valdavaks ja kus küsitavuste korral kalduti nüüdsest kommuniste käsitlema terroristidena ka siis, kui otseseid tõendeid selle kohta nappis (nagu Heidemanni Vabadussõja-aegne tegevus) või kui tõstatus armuandmise küsimus. Selline hoiak erines põhimõtteliselt varasemast, riigikoguski esile tulnud suhtumisest, mida seni olid kandnud Eesti vasakparteid ja kus kommunistidele kui maailmavaate kandjaile anti eluõigus ning nende väljaütlemisi ja tegevust tolereeriti poliitilise pluralismi eesmärgil ka siis, kui see omandas üha riigivastase iseloomu. Näiteks nähtub see riigikogus 1924. aasta veebruaris peetud pikemas diskussioonis, kui oli tõstatatud küsimus vangistatud kommunistidest riigikoguliikmete kohta.¹⁶⁵

Hans Heidemanni surmamõistmine ja hukkamine on märkimisväärne erand, kui see paigutada seniste kommunistide suurprotsesside praktikasse, mille kõrvale on seada ainult Jaan Tombi juhtum 1924. aasta novembrist, aga pigem seaduspära, kui vaadelda seda 1. detsembri järgsete välikohutute tegevuse kontekstis. Nii jääbki endiselt küsimuseks, kas Heidemanni saatusele oli tugevam mõju tema reaalsel tegevusel või muutunud oludel tema ümber.

¹⁶⁵ II rk 3. istj, protokoll nr 64 (3), 28.02.1924, vg 120–180.

ABSTRACT: *From farm hand to bourgeois, from bourgeois to terrorist: Hans Heidemann and his activity in Estonian left-wing politics in the early 1920s*

The ideologised treatment of history in the Soviet period celebrated communists who had perished or been executed in the interwar Republic of Estonia as martyrs. They fit in to the narrative of class struggle and its victims. Monuments were erected in their memory and memorial articles appeared in the press on anniversaries of their birth. One such communist featured during the Soviet period was Hans Heidemann (1896–1925), a trade unionist and member of the parliament of the Republic of Estonia, and also an underground Estonian Communist Party activist. He was arrested as one of the ringleaders in the attempt to overthrow the government on 1 December 1924 and executed in 1925 as a spy for Soviet Russia by decision of a military district court.

This article relies primarily on archival materials from the Estonian National Archives. It is an attempt to write a political biography of Hans Heidemann that for the first time aims to more closely examine the course of the life of this individual who has been ideologised many times over. His room for manoeuvring and his possible influences in the space in which he operated are reconstructed. The article examines how this man of modest background but with a relatively good education, a veteran of the Estonian War of Independence who served as a staff clerk, became an activist in the trade union movement, a communist, and eventually an organiser of a *coup d'état*. It also considers why Heidemann was the only one at the subsequent major trial of communists in 1925 to be sentenced to death.

An important context for Heidemann's rise in politics is the struggle for control in the trade unions that took place in the early 1920s among Estonia's left-wing parties. While the communists dominated the trade unions of industrial workers in the cities, they had to compete with social democrats and independent socialists for control in unions of rural workers. Southern Estonia and the City of Tartu formed a more problematic operating region than the average district, as in 1920–21 the Security Police had liquidated many large communist networks there. Heidemann was a member of the Party of Independent Socialists but when in 1922 the party was taken over by its communist-oriented left wing, he started gravitating towards the underground communists. At that time, the communists needed able organisers in order to regain their positions in Southern Estonia and it seems that they pinned their hopes on Heidemann. In 1922

Heidemann rose to leading positions in the trade union organisations of both Tartu County and the City of Tartu, and also became one of the leaders of the left wing of the Party of Independent Socialists. It is not clear, however, whether Heidemann had officially joined the Estonian Communist Party, or functioned as its legal operative.

In January of 1924, when the Security Police arrested many trade union leaders and political activists associated with the communists, Heidemann went underground. Over the next eight months, he attempted to obtain weapons for overthrowing the government and to form combat squads mainly on the basis of youth organisations. He was unable to participate in the attempted communist *coup d'état* on 1 December since he had been arrested two months earlier in Tartu. But his trial was held under changed conditions after the failed coup. By that time, the Protection of the System of Government Act had been passed and the communists had been expelled from parliament. Even though Heidemann had been charged with working as a leader of the local organisation of the underground Communist Party and forming combat squads for the planned coup, he was sentenced to death and executed on the grounds of the charge for which there was least evidence. According to this charge, he had allegedly gathered military information for the Soviet Union as a soldier in the War of Independence six years earlier. Different sources suggest that this charge was questionable and unconvincing. It seems that there was a wish to convict Heidemann as the head of the regional communist organisation no matter what, and to punish him as harshly as the actual participants in the failed coup were punished, which the other counts of indictment did not allow.

KEYWORDS: Hans Heidemann, Estonian Communist Party, trade unions, political trials, the *coup d'état* on 1 December 1924

MARI-LEEN TAMMELA (b. 1985) is a PhD student at the University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, Tartu 51014, Estonia. E-mail: marileen.tammela@gmail.com

